

1411

ЮЛІАН ТАРНОВИЧ

НА
РІКАХ
ВАВИЛОНСЬКИХ

ТОРОНТО

—

КАНАДА

Юліян Гарнович

НА
РІКАХ
ВАВИЛОНСЬКИХ

diasporiana.org.ua

ТОРОНТО

1952

Ми нікого не обвинувачуємо; ми були тільки живими свідками найбільшої, про яку історія знає, епопеї людських терпінь, людського горя, нужди та страждань.

Коли в матерів видирали малих дітей, щоб ані матері, ані діти ніколи більше не бачили одне одного;

коли двоє рідних братів — від одного батька та від однієї матері— мусіли стати, всупереч своїй волі та наче неперекір усяким людським правилам і Божим законам, один проти одного з крісом у руці;

коли син не знав, чи він першого своєю кулею не вбиває свого рідного батька;

коли безоглядна жорстокість і жага пімсти взяли гору над усякими моральними та етичними прикметами людської істоти;

коли вікові надбання культури щезли, наче малі доми з карт;

коли культивовано найбільший злочин під санкцією найкращого добра;

коли з храмів і святинь творено доми розпусти;

коли за патріцидієм нагороджувалося золотими медалями;

коли лицарем називали ката мільйонів невинних людей;

коли з людської шкіри гарбувалися найкращі рукавиці;

коли штучно викликаним голодом плекалося людоджерство;

коли в ім'я шлунка процвітала торгівля білим товаром;

коли з трупів витоплювалося сало;

коли фальш прибрав маску правди;

коли школярам наказувано вчитися ціляти в живу ціль;

коли кров'ю сплямовані руки розширювали свої долоні за справедливістю;

коли одним помахом пера засуджено тисячі й мільйони людей на кару смерті;

коли шибениця стала символом сили та володарства;

коли всі содомські гріхи вважано за найдосконаліші прикмети людини;

коли плюнути в лице живому Богові вважалося за досконалу чесноту;

коли на експериментальних столах у наукових лабораторіях гинули тисячі людей замість кріликів . . .

Це все діялося в двадцятому сторіччі!

Правда, можна легко фізично вбити людину; але ніхто ще не вбив дуці в людині.

Правда, легко держати людину в тюрмі, але нема сили запроторити в тюрму людські думки.

Правда, легко знищити та збурити надбання людського мозку; але слів правди ніхто не в силі викорінити з людської душі.

Вічною є правда і добро є вічне, бо вони вийшли не від людей, але від найбільшої Правди та від найбільшого Добра.

Юліян Бескид

Ті, що прийшли подати братню руку, щезли. Але залишили погрозу: не тіштеся, вернемося! А потім тихо було й літо зближалось до середини. Пшениця загоріло від сонця й на небі не було ані одної хмаринки. І діти ще не мали школи; хто мав їх учити, невідомо кому цього треба?

Двоє та ще двоє — завжди були чотири. Тепер не так. Рахувати слід ось як, щоб зрадити батька й матері зло чинити. Поступом зветься брехня; добром — облуда й чесністю душогубство. Це правильно донос на донос і кулаком ломіж очі. Така ще філософія, коли біле мусить зватися чорним і нема того, що дав усьому початок. Це лише видумка, якою дурять людей і народи. Усе, що існувало, не існує: людська ера, весь суспільний лад і коло машини світа об'явилося від сонця, що на Кремлі. І розорані столітєві межі, вічний проклин - голод та з ним воші, чума з Азії, холера й незлічима заскора смерть.

— Коли Текля Антонова власними руками задушила півторалітню, свою, рідну дитину, ножем порубала на кусні й в котьолку старшим дітям та батькові обід варила, — це ж біле дитяче тіло й ще живе на долоні тіпалося хлоп'яче серце, — то смерть не була біла й в матерних очах чорна смерть чорні світла запалила.

Такі люди, як сновиди, з першим сонцем виходили на лан пшениці, рубали цей зненавиджений ліс хліба, в серці кілька колола, очі кров'ю п'яніли й пухнули з голоду ноги, мов ті кобилини, що на них спирається міст серед дороги.

А привівши до сільради Теклю, чому вона власне дитя зарізала, — на ганок вивели та мовили: — Бачиш оце море пшениці? Це все твоє, це ваше, це народнє.

І снідого від довгого віку та старого й згорбленого, мов найгорбатіша дуга на бочці, Акафія теж судили на

цьому підвищенні, бо він, вертаючися з того, народнього, вашого й твого, — так судді мовили хвилин зо дві до Теклі, — колосків жменьку, оце ж стільки лише, щоб малюсеньку паляничку маленькій внуці з водою замісити — воно, сирітка, вдень і продовж ночі плаче — то Акафій зрадник народу крав пшеницю й по закону конституції, демократичного правопорядку, соціалістичної, советської народної республіки й наказу верховної ради карається засланням на завжди на Сибір і Антонова Текля тоже по тому самому незаконному проступленні на необмежений побут на Сибірі.

Це не чорне, лише біле на карті Європи. І білі, біліші від снігу, кості безбатченків, безхатченків, що розкидані по шляхах тої України, яка багату пшеницю родить і плекає народ, що прагне волі.

Не впіли ще собаки безпритульні по роврах розволікти людського стерва, тої до смерти виголоджені дівчори . . .

Кожне придорожне дерево сталося шибеницею. На електричних стовпах гоїдалися трупи й руки за спиною мощно скручені колючим дротом . . . Не було ката з ерудицією, що одним кивком руки вриває нитку життя! Кат на каті їхав і катом поганяв. Він той самий, що вчора ще руку братню прийшов подати й освободити братів від шляхотського гнету й капіталістичного визиску!

На стежках кров, на порожинах хати кров, на розстайних і перехресних дорогах кров. У жалюжах крові земля України, яка вона широка, далека, яка вона простірна, безмежна; з усім своїм добром і з усім нужденним лихоліттям.

**

Тепле літо й спасівки солодкі, мов бросквині, а вночі світляні яруги шукали доріг по небу й від тих світляних стежок біла мряка стояла за селом і ліс хапався чорними колутвишками за зоряне небо.

Рефлектори краями небесний дзвін та зорі танули й від падаючих вогнів з планет хата за потоком горіла. Але люди не бігли з ведрами й кошовками гасити вогонь; змішали, змісили, зманили нарід, котре правильне й кому

хосенне . . . Той каже, — це правильно. Але що воно правильно? Не розбереш усіма розумами, — котре? Чи за те смертю карають, що ось-як правильно, чи он-так правильно, що смертю карають . . .

Руді, швидконогі й в'юнки та працювита муравлі носили кришини сціпенілої, сухої крові до своїх нор, але калюжа далі багрянела серед дороги, а трупа хтось уночі заволік до рова. То цей мерлець з діравою від куль головою серед села! Лиш самий один, що необачно вийшов саме під ту пору, коли на дорозі клубилися вози, гармати, кінотчики, пішеходи, літуни, моряки енкаведисти, парашутисти, санітети, харчеводи, спецотрядні; кат на каті їхав і катом підганяв. І келії тюрем завалені трупами та щільно замувані на Бригідках, на Лонцького, при Самбірській, а Вінниця сторіками просякає кров'ю. В Одесі гайдаються чорні бовдури — вся інтелігенція вниз ногами, Харків до половини мурів у бризках крові, Київ на Хрещатику й здовж першого моста по кістки в людській крові.

Але це лише початок тому, що мало прийти, мало здійснитися й мусіло статися. Ні на планетах того не було виписано, ані в грубих книгах світу, лиш у диких мозках політичних шахраїв, перевертнів, філософів найподлішого дикунства, реградації людства, людської думки, людських почувань, людського надбання, людських від тисячеріч змагань. Філософія мордування, філософія вбивати одиниці, філософія вистрілювати цілі родини, філософія вибити до-ноги села, міста, випліндрити зразу весь народ, щоб по філософічному думанні дощенту вимазати з карти світу окремі народні маси, етнографічні комплекси, наче не стачало б уже місця на нашій земській планеті . . .

У глибині гнилого, сифілісом від сторіч прожертого мозку, — мов згряя найідовитіших гадюк, — виплигалася ця, нашим дням сучасна, політична філософія демократичного соціалізму, що в морях крові занурила всю Європу. Але те все, лише початок, тільки ембріональні зачатки, лише маленьке зеренце піску тої лавини, що намірилася засмітити весь Божий світ, — людина згубила свій розум.

Канібальство, крематорія, концентрак маревом окутали всю Європу й втрата здорового розсудку в румовини привела осідки людської культури.

Не ті люди, що з шляхотним виразом обличчя, з ясними й правдомовними очима держали керму в своїх руках. Сила зла взяла над усім гору. Виродки суспільства, п'янюги, всяка кримінальна зграя, призначені на шибеницю, мов на окремий знак, з'явилися на вулиці, звели вуличне шумовиння в одні рейки та навалою зла й насилля звалили під свій чобіт палати справедливости, палати правди, палати добра.

II.

На горбах стояли люди й здовж дороги за селом товпилися. Хтось на швидку руку збудував браму на дорозі в долишньому кінці села й на брамі виписав великими буквами „Вітайте”.

Минулося півторарічне нещастя, то може нові визволителі, що доценту завалили в кількох днях польську державу, будуть більше людяні, або хоч інакші від московських большевиків.

— Німець потребує хліба, а ми машини, заліза. — мовили між собою люди та прислонювали руками очі, бо сонце високо стояло на небі й хотіли бачити тих перших, що новий лад понесуть.

— Кричав учора на радіо, що німецький народ потребує нафти, по імені звав Дрогобич, Борислав й чорнозем на Поділлі, — перебив мовчанку місцевий вчитель і з недовірям дивився під захід сонця, звідкіля мали прийти німецькі перші стежі або вояки.

— То кричав на радіо, але в книжках інакше написано. — вмішався в розмову громадський писар. — Гітлер хоче нашу землю, як свою колонію. Оце й річ. А комусь брама привітальна в голові. Не хочу я на таке дивитися. — Потім він доокола оглянувся й притишеним голосом сказав: — Де пруська нога стане, там трава не родиться.

А старенька Марія, Петрова мати, що обшивала всеньке село й кілька курочок годувала, щоб хоч на сіль здобути пару сотиків і для сина в школах на сухарі, недалеко від ріки мала хату. І на цій ріці донедавна кордон стояв.

— Шуліка напав на курята, — думала Марія, — бо курки голосно закудкудакали, і вийшла скоренько з хати та не бачила того шуліки, що обвішаний по зуби оружжям, ви-

скочив з Марієного цвітника й навіть добре не приціляючи, стрілив прямо в голову Марії, бо вона плескала в руки й скликувала малі курчата.

Впала Марія на самій середині свого маленького подвіря й більше не встала. Кров цюрком потекла з чола, розлилася в калюжу на камінній стежці, бо той вояк, що причаївся в загороді, думав, що жінка вийшла з хати й плескаючи в долоні, кличе неприятелів, чи ворогів.

На дорозі знялася курява й високо, вище від хмар, летіли літаки, аж у вухах свистіло. А десь, так би мовити, від Сяну, чи може від Карпат, гриміло та ніхто не міг збагнути, чи бомби скидають з літаків, чи десь бій почався та озвались гармати.

Діти почали плакати й люди боялись стояти на горбі. Може заблукана куля надлетіти й голови позриває.

— Хто хрещений сьогодні годен збагнути, котрий наступає і котрий яку думку має? Прийшли перші, — село палили, грабили, людей напастували, не один навіченьки пропав. Прийшли інші, зразу було тихо. Але, як розгосподарилися, знову те саме й далеко ще гірше. Що очі бачать, горне, з запазухи видає, всього замало. І людського майна й чести, як би не треба було народові на своїй землі жадного пошанівку, ніякої чести.

— Нарід у неволі, то ще сьому шкуру треба з його здерти. У твоїй власній хаті вижене тебе з кімнати, та, чи дощ, чи спека або мороз, бери свої діти й з твариною в клуні жий, спи, днюй і ночуй. А не вигода, вибери собі очі та йому віддай.

Мила люди від довгих місяців не бачили, а самим окропом нужди не згладиш. Зі справжньою нуждою, лихом ще й ця нужда кинулася, ані в що одягнутися, ані взутися. По коморах, у зсипанцях і молі поздихали з голоду, ані піречка зерна. А нове щойно заколося.

— Хлібом і сіллю треба, — хтось пригадав людям на дорозі, — вітати . . .

І в тому моменті, мов найшвидшими кінями, виїхали з-поза закути на мотоциклах перші німецькі вояки. Лиця закурені дорожнім пилом і очей не пізнати.

— Як тут збагнути, з яким добром, бо в очах уся правда . . .

Заметушилися люди, дехто причаївся за вищим від себе ростом, але той перший вояк швидко зіскочив з мотоцикла, скинув з рук довгі рукавиці, що сягали аж до ліктів, і стрепав порох з себе. Він пробував щось сказати та тільки білі зуби вискалилися з закуреного пилом лиця й білі, без рукавиць м'ясисті руки. Потім виймив з своєї торби карту, розстелив перед собою, подивився, зімняв цей великий, різними знаками зарисований і замазаний папір, ухопив за ручки свого мотору, копнув сильно чоботом у залізний прут при мотоциклі, воркнув знов щось крізь білі зуби, скочив, мов на коня, на сьодло та рванув дорогою вперед.

За його слідом їхали трьох побіч себе або чотирьох мотоцикліями й всі були дорожнім пилом прикурені. Пістолі при поясі, пістолі на моторах, поза плече кріси, по боках гранати: — скільки то треба народу, чи війська, щоб усю цю муніцію вистріляти . . . В хмари не буде стріляти, ані на осліп; лише на людей і до людей всі ці кулі призначені.

До самого вечора плинула така чорна ріка мотористів і всі мчали на схід. Хтось оповідав чи може бачив, що на понтоновім, з човнів на швидку руку сплетенім, мості на Сяні стояв сам Гітлер і всі мотористи та вся армія проходила попри цього й кричала гайль, гайль!—Сіг гайль! (цебто: слава перемозі).

Але те все, ще далеко було до перемоги й до слави. Майже так далеко, як віддаль між землею та небом, або небом і землею; як хто собі хоче, так може звати.

За мотористами їхали великі, вантажні авта, на переміну люди й коні везлись. Тарахкотали мотори, земля погиналась, яруги по коліна врізувалися на рівній дорозі, порожні пушки від вояцької їжи засмічували рови й стежки при дорозі, і в селі ще ніхто нікому ніщо не вкрав, не забрав на силу, не зареквірував, ані не забешлягнемував,— як оте пізніше виявилось.

Три дні, лише три дні й три дні дуже короткі, бо на третьому дні якась жінка вийшла на дорогу з кошем хліба й дарувала піхотинцям по одному бохникові. Вони брали хліб з рук жінки, дякували й всміхалися, ховали хліб під

паху, але відійшовши заледве кілька кроків, жбурляли хлібом до ровів і бундючно закопили губи прицокували гостро кованими чоботями до землі тай співали — Ден вір маршірен, гейлю, гейля . . .

Вони співали, голосно перекрикували один одного, цокали своїми твердими чобітьми й високо несли голови.

Люди в селі зходили з вулиць, щезали й кивали головами, бо хліб падав до болота. Хліб наш насущний . . .

III.

На мурах хат, на придорожніх деревах і на стовпах видніли великі тримовні афіші до всього населення: такі-ми, як середущий палець на руці, високими буквами, стояло чорним по білому: к о н т и н г е н т .

Молоко на контингент, масло, яйця, збіжжя й люди на контингент.

Кожне село! Стільки й стільки сотнарів пшениці, жита, ячменю, вівса: хто затаїв би, або не здав би позначеного контингенту, в найкращому яшчо не повисне на вербі, опиниться в концентраційному таборі й коли не витримає тут голоду, зимна, знущань, побоїв, тифу та всякої іншої всячини, — виповзне лише мала хмарка чорного диму з комина крематорії й те все. Рідню звичайно повідмлюють, що їкс помер і його похоронили на вічні віки.

Підземні льохи-сховища людським контингентом копали; будували окопи, бетонові бункри, рили землю вліті й зимою.

Ще на окремих об'явах було написано заклик до населення міст і сіл усяке оружжя до 24-ьох годин віддавати, радієві апарати (за слухання в 10.30 вночі польських авдицій з Лондону конфіскували радія й смертю карали), фотографічні апарати, відрізували від стін телефони й рівно з заходом сонця всі світла гасити.

Від Норткану вся середуща Европа, з північною Францією, Італією та всіми Балканськими країнами, безперечно й Німеччина в першу чергу, з першим сумерком гасила всі світла або вищільнювала вікна так прецизно, щоб ані стільки не видно було білого назовні, що в святоїванської комашки.

Це звалося фердункслюнг, — а по нашому — Європа в темряві.

На вулиці міст темрява, чорно, ляжливо — наче на кожному кроці кострубата. До того заборонено без окремого дозволу цивільному населенню шлятися по вулицях по 9-тій годині вечора. Нарисовані на парканах і на білих стінах домів чорні людські тіні мали пригадувати кожному, що ворот не спить і підслуховує. Більше шпигів, як усіх людей; кожний шпигун, що по дев'ятій вечора за чимось виходить з хати. Шпигів розстрілюють, отже кожную людину, зловлену по дев'ятій вечора на вулиці, коли вона не мала окремої нічної легітимації, кулю змісця в лоб. А, може тобі рідний батько без ліків конати й в наглому слід лікаря покликати, то було конати в день, коли сонце світить! Такий наказ від гештапа, а гештапо те саме, що гедеу або енкаведе, чи емгебе. З одної миски розуму набирали й одною самою математикою підшиті. Лиш ув одного молот і серп та в одного поломані навхрест кривулі; ані з-під молота не втечеш, ані зпоміж кривуль не вимотаєшся.

Приїздив до села гештапака на мотоциклі й привозив рапорт — скільки людей мусить виїхати „добровільно” на роботу до Німеччини. Мужчини моцні, здорові, кремезні й сильні, щоб могли 24 години устояти при роботі; дівчата теж здорові й дужі, щоб до всього були пригожі. При машині, на ріллі, а треба й окопи на швидко руку копати. Це був живий людський контингент з кожного села, з кожної місцевини, з міст і містечок людські м'язи, людська сила, людська кров, — для великої Німеччини, що визволяє народи з неволі — так писали в своїх газетах німці, так кричали по радію, так мусів кожний думати, бо за інакше думання теж дорога до концентраку.

Ото ж визволяли німці — не забути, що „братня” рука продовж 22 місяців добре теж „визволила” населення Західної України від усякого добра. Не згадується Великої України, бо тут уже й котів і собак живих не було; з чого ж можна ще було визволяти? З життя! Це прекрасно робили як москвини, так і германці. Вийдеш, — бувало, — ранком до праці або по приділ на картки хліба, — на перехресі вулиць у калюжі крові „визволений” з життя, ось мчить вантажне авто й повне в'язнів, що клячуть на плят-

формі авта й в рогах машини кати з крісами, готовими до стрілу. На бальконі готелю гайдається двоє посинілих, біля сходів костела св. Магдалини теж чорний мертвий клубок, мов той дідок, що ще вчора сидів на сходах і просив милостині.

То ж брали один людський контингент на роботи до райху й один на роботи до т. зв. „гайматдінству”. Це одне одному рівнялося. Тут і там стояв над робітниками з одинакового шкуряного пояса викроений „фюрер”. Пістоля на поготові, машинган — навмисне вживаємо тутешнього слова, бо воно краще звучить, — простацькі слова, витукання „форвертс”, мов горіла б уся земля й з поспіху власною кров’ю, а в кого ще не висохли очі, то й сльозами мусів гасити вогонь жажди, спрагу ненажерливости, безмежного хотіння все рухоме, нерухоме, видиме, невидиме виколупати з тої землі української, до самої твердиці, до нутра опоки кігтями вритися — мов кроти, щоб із тої родючої землі випити всю сукровицю, всю тую рідину й цілину, що хліб родить та якнайшвидше послати до райху.

Один і один — це завжди буде тільки два. Хоч пиши й зраховуй вперед і навпаки, завжди буде два й лише два. І один від сторіч помпне цю українську рідину й родючу цілину та шле в московські магазини, вже й велетенські сховища під сточищами рік побудував, щоб жадні очі світу не довідалися — де голодний москвин ховає український хліб . . . Проверчує навхрест і поперек уральські скелі, щоб у сухому збіжжя пахуче зберігати, те життєдайне українське зерно, що стокolosами вкриває землю - матір українську.

І знов он як заладує тисячі, тисячі вагонів збіжжям і сам німець - комісар від контингентів дивом дивується:— не вже моря пшениці, моря збіжжя, океани незлічимого багатства. — Доннер-ветер, воцен, корн, фет, вуршт, путтер; гайль, Гітлер . . . наче він сам частина того Гітлера, що стільки добра дозволив грабити, що лиш очі бажають, бери й ніхто не покарає тебе, бо фюрер дав приказ так робити!

Бо те, що вчора звалося злочинном, сьогодні санкціоноване, дозволене, наказане. Що більше накраденого, награвленого піде до райху, то краща заслуга, краща нагода, аванс, урльоп, і з відпусткою знову пойдуть скрині

масла, сала, ковбаси, різних сирів, тому, що кола залізниць обертаються лише до райху й для райху.

Всіми залізними ралами розрили груди України та з нутра самого серця черпають чорну кров землі й одною рукою розпинають цю матір. Цвіт землі важкими гусеницями толочать і цвіт народу — молодь — вантажними вагонами вивозять до Німеччини під вогняні бомби, щоб оця українська молодь своїми білими, молодечими грудьми мур ставила; непроходимий китайський мур перед навалою мільйонів подібних до лискавиці бомболетів, бомбовозів, бомбометів.

Такий велетенський, до хмар високий, сильніший від бетону й сталі, вал здовж Аджантійського узбережжя, над каналом Ляманш, у підніжжі Піринеїв, кудюю в далекій старині Ганнібаль велів перепроводити слонів, щоб ударити на старинній Рим.

Гітлер велів збудувати гігантичну греблю з білих, молодечих українських грудей здовж усіх меж свого, людськи й Богом проклятого, царства.

IV.

Купалася в крові українська земля. У триюмфі посувалася горда німецька армія на всіх фронтах уперед. На всіх усюдах видніло велике латинкою „V”, що мало означати вікторію - перемогу.

Дзвеніли в каварнях і готелях шиби від голосної музики й стріляли гучно корки від шампану. В усіх виставових вікнах виднів портрет Гітлера, Герінга й Розенберга. А на кожного грудях ряд медалів; з перехрещеними шаблями на полі гакенкройца, з брилянтами або з усякими символами признання. Впав без стрілу Ростів, з піснею промаршували німаки Київ, румунам віддали Одесу, на Кримиї станула прусацька залога. Розстелювали на столі старшини карту Європи й Азії та самопевно водили пальцем по карті, „ось тут наша звитяжна армія; чуть, чуть і Кавказ заберемо — а зі сходу наші союзники, японці, та незабаром на Гімалаях і Уралі майорітимуть прапори двох потуг: гресрайху й Гірогіта.”

Не забували в своєму оп'янінні грабити й пліндрити кожне повоздобуте місто завішувати на всіх кращих вулицях, на кращих домах, у ресторанах, каварнях і скрізь, де

будьяке добро було до продажу, великі картки з пописом „Нур фюр дейтше” (тільки для німців). Поїзди тільки для німців, аптеки, шпиталі, шкільні будинки, всякі залі — тільки для німців. Білий хліб тільки для німців, масло, сир, молоко теж тільки для німців, овочі, мед, цукор — тільки для німців, одіння, чоботи тільки для німців; вугілля, газ, електрика тільки для німців; клямки від дверей, (це мосяжне), кухонні посуди (з міді), огорожі перед хатою, та всяке залізо - металеве знаряддя теж тільки для німців. При тому кожна доросла людина зобов'язана в селі й місті щонайменше 20 кг заліза віддати на контингент!

Тебе візмуть на контингент, твою дитину на контингент; усю українську землю попадавали та лініями на своїх мапах порисували для ріттеркройцтрегерів, для всяких гітлерівських прихвоснів, здегенерованих блазнів, що замість давно вже повиснути на шибениці, дорвалися до державної керми та насиллям, бандитизмом, перфідією, та всякою найнижчою нікчемністю новий лад усадовують над європейським суходолом.

Як ті чорні хвилі в гірських ріках, коли хмаролім і стихія в одне за руки поберуться, так тисячі, незлічими тисячі плинули полонених з доблесної, розгромленої советської армії, що інколи без одного стрілу стихійно в тисячних масах переходила на бік учорашнього свого ворога.

Оповідав нам українець, професор Р-ко, старшина советської армії, що з півмільйона солдатів полонених у таборі полонених над рікою Сяном у селі Вільхівці, де до першої світової війни стояли австрійські драгони, він один між живими остався.

Це не було якесь собі божевілля потрійним колючим дротом обгородити мільйони людей Це був диявольський план, як радиркою на зарисованім куснику паперу змазати одне колісня, — такі пляни мав гітлерівський провід щодо України. Витеребити більшу половину тої країни мешканців, щоб місце було для німців, які на основі гітлерівської теорії повинні розмножитися та залляти всю Європу від берегів до берегів.

Це вчення довго студіювали гітлерівські вожді й набиралися розуму з учення Маркса, Леніна й Сталіна. Зовсім не нову річ видумав Гітлер, він лише спрещизував сво-

єю ментальністю й на своє conto перелицював сталінську епопею різні народів, канібальства, народовбивства й таким чином поширювання московсько - дикунської великодержави. А в німців своєї Великонімеччини.

Стовідсоткова жорстокість, безпощадно зм'яжджити твердим кулаком усе доколя себе, з горла вирвати кришину хліба, щоб вона не пропала, як у в одних для Москви, так і в одних для райху; підтягнути під рафіновану злочинність усі ті вичини, здичіння, викривлення, збочення людської подоби — це замале поняття.

Легше розчавити людину, ніж крізь відхилене вікно малу комашку прогнати надвір.

Сентимент, почування, може ще й розсудливість . . . Ану випустіть з тюрем усіх душолюбів, дегенератів, ноторичних розбишак, п'янюг та всяку гангстерську наволоч і скажіть цьому вуличному шумовинню, що закон — це вони, в їх руках доля світу.

А жив у Львові всім відомий дентист, хоч і жид, але служив при усусусах, то він мовляв, беручи до уваги понадтрагічну долю своїх братів — „на нас упав листок з дуба, але на вас українців перевернеться цілий дуб.”

У княжому місті Ярославі теж був табор для полонених з червоної армії. Але тут були силою забрані й на швидку руку вишколені московським ладом (у воєнному ремеслі вояки українці з Західньої України. Тих солдатів, як найменше „благодяжний” елемент, ставлено під перший вогонь німецьких батерій, під бомби та перед залізні повзи. Це були молоді юнаки з Тернопільщини, зі Збаражщини, Снятинщини, Золочівщини, з усього Покуття та Поділля. Вони й першими попали в німецький полон.

Треба ще знати, що большевики захопивши західноукраїнські землі, пересунули свою прикордонну сторожу, включно з сибірськими собаками та скорострільними гніздами з-над Збруча над Сян, згідно з договором Рібентроп-Молотов. Отже й Перемищина з Мостиськами, Хирів - Устеріки аж до джерел Сяну опинилися під московсько - большевицькою займанщиною. Тому теж багато української молоді з тих округ опинилося в червоній армії, бо ті всі місцевости підпорядковано большевицькій окупаційній (хоч звалося „братній”!) владі.

Полонених здебільша гнали пішком до на швидку ру-

ку зладжених таборів. Тож одним з таких таборів смерти був табір у місті Ярослав. За колючими дротами, як дощ, мороз, сніг і спека, так голод, воші, бігунка, а потім тиф.

Коли німці вгналися далеко в землі України та доходили на півночі до Смоленська, додумалася гітлерівська верхівка, що треба якнайбільше роботів для райху — людей до робіт.

І тому дали дозвіл усім полоненим українцям з червоної армії, що роджені й жили за Сяном, але не далі, як Підволочиська — вертатися додому.

Неділя була й о. катехит К. з місцевої української гімназії відправив на толоці перед табором полонених Службу Божу й по відправі мали вертатися полонені до своїх сіл. З'їхалися, мов на магічний знак, підводи з усіх усюдів і вивозили той нещасний квіт народу до ріки Сяну, бо тут була станиця, що давала документи звільнення з полону й дозвіл вертатися додому.

— До заходу сонця всі мусять вийти з міста! Такий був останній приказ. — Хто залишиться, буде смертю покараний.

Людські скелети, зуби черчали в роті, мов звена ланцюха, глибоко, наче в підземній криниці, западені очі світилися й гарячка пила залишки людського життя. Ці люди жили без хліба, водяною юшкою, навіть кришини картоплі не було в тій гнилій рідині, що нею кормили полонених у місті Ярославлі. Половина в тифозній гарячці догоряє, половина півживі ще скелети.

Шкільні діти з гімназії брали тих вояків на свої плечі та волікли їх до збірної точки над Сяном. Діти плакали, бо ніколи ще не бачили великих вояків і таких легких, як будьяке з-поміж дітей. І плакали ті вчорашні вояки, бо не знали, чи побачать ще раз, як сонце світитиме.

Але те все, ще не повість; ми добираємо лише, як до своєї картини добирає мистець краски, так ми кидаємо фрагменти до тої картини, що в стихії людського зла, в полум'ях смерті й вогню червоним багром розстелилися над Європою.

V.

Скородили гарматні стрільна землю українську, залізні гусениці толочили пшеничні лани, швидкокрилі птахи сіяли вогнем з висот.

У глибоких, залізобетонних сховищах сиділи старшини генеральних штабів і лише пальцем водили по стратегічній карті Європи та натикали на нові місця зелені й червоні шпильки з прапорами.

— Сьома дивізія на північ, півколом окружити Москву! — з'їхалися два сиві пасма щетинястих брів над очима генерала, що настоював, щоб уперше повести наступ на Москву, літаками знищити воєнну індустрію за Уралом, а потім без стрілу заберуть житницю Європи, бо населення української землі зненавиділо московських тиранів і не буде в запіллі армії жодних шкідливих затій.

— Гітлер панічно боїться Москви! — перебив мовчанку інший старшина, — і тому форсує всі сили на схід.

— Адміністрація погано ставиться до населення України. Маємо вісті, що люди тікають у ліси, скриваються в степах, щоб не попасти в руки наших гауляйтерів. — кулаком гримнув генерал Браухіч об стіл і зм'яв у правій руці кусок паперу, що на ньому було звідомлення з фронту.

— Ми грудь наставляємо, а ці драби все нівечать, — устав від стола генерал та підійшов до дверей кімнати.

— Сам поїду до головної квартири, — повільно підійшов він знову до стола й мовив: — Цим людям теж належить життя. Яка різниця між нами й большевиками? Люди землі хочуть; віддати їм землю, хай працюють, а хліба буде багато для нас і для них. Покласти край лайдацтвам і прикритити апетити тих кациків, що своїми вичинами спровокували нашу культуру.

Вечером відлетів літаком генерал Браухіч до Берліна й не вернувся вже ніколи на східній фронт.

Небо, як хмари, прислонили літаки й в повітрі йшов бій. Всіми шляхами, дорогами й дорожинами мчали вантажні авта, скрикотали мотори, повзуном сунулися найновішої конструкції гарматні тигри, що ломали придорожні дерева під своїми сталевими стопами й не находили жодної перешкоди на своїй дорозі. Хату надвое колупали ці повзи, вужем виплигали з ярів і долин, ані висока гора, ані вертепи не були для них непроходимі. Овочеві сади, засіяні та засаджені рілля, сіножаті — на всій Україні, кудю підходили до фронту важкі військові сили, перемінилися у вивертища, ровами розорані рілля, калабані, болота, мокляки й трясовиння. Як оком сягнути — в берлозі

некошена пшениця, як те волосся на голові вуличника, що ніколи гребеня не бачило. Розкуйовджене, розхрістане, приплюскане й стрипіхате.

І в парі з тим найбогатша країна в Європі купається в голоді, в нужді пухне з голоду, конає в голоді й тисячі, тисячі та мільйони акрів, засіяних хлібом - пшеницею, з колосків облітає, міситься під колами возів, повзів, гармат, авт, мотоциклів і пішоходів, — біла, пахуча мов сам мед і солодка, українька, на українському чорноземі зрощена, пшениця.

— Бодай ви, всі до одного, ноги покрутили, карки й голови погубили . . . — вертався Сидір з ріки, де рибу ловив і голову свою ховав перед тими нищителями. Сивоволосий був Сидір і на палиці йшов, та навіть сама панщина, яку він добре затямив, не була аж така лячна, гнітуча, безмилосерна жорстока, безпощадна.

— Не люди, а живі дияволи з'явилися на цій землі. — сердився Сидір і кров'ю очі заходили. — Що один, то кращий. Вчорашній землю заорав у масив, бо колгоспна праця дає більше хісна й краща нагорода працюючим . . .

Йшов Сидір вулицею та кривулею махав перед собою, аж повітря свистіло. — Як мухи восені — падали й конали від того колгоспу люди. А злоби, клятьби, погроз, налякування . . . То живу шкуру дерли з народу, щоб якнайбільше з землі видерти багатства. І все на грузовики й в світ за очі . . .

За дорогою стежка вела поміж ріллі, а Сидір забувся, коли побачив людську працю в такому знищенні. Лежали валами, як застилі або закляті гриви хвиль, стебла ще свіжі через половину рівно з довгими колосками втолочені до землі. Змісили вражі виродки кров і життя в одне. На те, щоб життя давало смерть, а смерть родила життя. — То мільйони людей мре за те, що своєї землі для себе хочуть. І знову мільйони людей гинуть у праці за врожайність тої землі, а праця йде в болото . . . Яка ж цьому розв'язка? Чи надмірна глупота, чи крайнє божевілья, чи рознуздана премудрикуватись учасного гнилого людського розуму? . . .

А срібні, швидкокрилі птахи затемнювали, як густі хмари, сонце й сіяли вогнем по землі. Під містом В'язмою в грубих снігах застряв фронт і малий спасибі з тих хут-

ряних рукавиць, шапок, наушників, нагортків і з найкращих хижих тварин шитих хутряних плащів. Уся Європа данину складала з куниць, лисів, кангурів, видр, борсуків, зайців і кріликів, бо німецький вояк воює за справедливий лад в Європі, й під В'язмою замерзає. Як колись давно, в далекій давнині наші солярі, дьогтярі - малярі з Срібної землі мусіли хутряне мито платити за переїзд Карпатськими просмиками або на шлябанах біля вартівень над Попрутом, чи вибиралися аж у Надренські оселі, від парукінної підводи одна куниця, від десять тоболів солі одна куниця, бо ті що в залізо оковані стояли на вартівнях були сильніші, мали за собою право й всякі самопали.

Мороз палив, замерзали живцем вояки під В'язмою, то ж уся Європа платила данину: кожний клатик сукна й всякі теплі хутра, щоб за справедливий лад була справедлива заплата.

— Тобі синів і дочок забрали насилу до роботи. Твою землю заорали гарматами, на твоє горло висить петля; ага, ти ще дихаєш і ти ще живий, — то кров ще твою слід висмоктати й коли ще по твоєму трупі земля сплодить кращі овочі, тоді й овочі й землю, бо вона родюча - чудодійна, забрати, завантажити на залізні вагони та вивезти за справедливий лад у заплаті.

Снігом било в очі, що один вояк одного не бачив. Ноги балувалися по коліна в кочогурах снігу. Ані неба не було видно, ані землі. Сніг падав і чорнява впала на вояків. Мороз крутив вуси й віддих запирало. І тоді вояки, що тікали з-під Москви й жменька їх тільки була, пригадали собі, що десь незабаром їх малий цісар обходитиме свої уродини. Вони постановили післати цісареві свій найкращий дарунок. Сіли за кочогурою снігу, виймили ножиці та дрижучими руками відтинали свої вуси. Ці вуси були їх найбільшими гордощами. Бувало, прибічна цісарська гвардія стоїть на подвірі Версалю, прийде їх цісар і радісно поздоровивши своїх хоробрих гренадирів, одного помикає за вус, одному підкрутить довгого вуса та ще одного поскубає за вус. Бо ці гренадири — цісарські вояки.

Обтявши кожний свої довгі вуси, вийняв з-запазухи гренадир учетверо зложений прапор першого цісарського полку й на швидку руку вшивши з того прапора наволіч-

ку, гренадири поклали досередини свої вуси, щоб передати своєму цісареві від його найкращих вояків найдорогоцінніший дарунок. Це були вояки цісаря Наполеона; французькі гренадири з першого цісарського полку, що живцем замерзали під В'язмою. У глибоких снігових навіях балувалися онучами закручені ноги, сніг ліпив очі, віддих у грудях запирало й неба та землі не було видно.

Гітлер мав у жмені цілу Європу й дуже боявся наступати на Москву. Але не в тому зміст, чи історія може повторювати, або чи вона магістер життя. Зміст у тому, що наполеонські гренадири добровільно передали свій найдорогоцінніший дарунок своєму цісареві, а Гітлер своєю брутальністю причавив усю Європу та велів усім себе обдаровувати.

VI.

Європа збожеволіла, вона впала з бика!

Але той хлібороб, що з Коропужа віз пшеницю на контингент до хліботресту на Янівській, зовсім не про те думав. У нього інші гніздилися думки. От, якби то, бачите, за чуприну вхопити мішок із пшеницею, поставити його на вагу, а з ваги перекинути на долівку таким рухом, щоб і міра була ретельна, і контингент у цілому зданий . . .

Сиві були від морозу вуси в дядька, і сніговими глищами біліла грива карого коня.

— То професор на Зеленій буде дерти пшеницю на млинку до кави й пекти на газовій кухонці плесканці . . .

Мов сизі голуби гуркотали залізні кола під вантажем, і ожеледь була на каменях. Але підручна кобила не мала підків, бо не давали айзенмарок.

— Настка піде до церкви в неділю, коли я привезу від професорихи кабат і спідницю . . .

Солом'яним перевеслом підперезаний, високо сидів дядько на возі: і на повороті вулиці Баторія кіт перебіг йому дорогу.

— Ні, — я тебе, котяча заволоко, не бачив! Вісьта, карий — хотів наліво з'їхати дядько з котячої стежки, щоб оминати своє нещастя: коли ж бо кіт, або груба жінка перейдуть дорогу, мусить скоїтися лихо.

— А може мішок протерся від люшні? — пильно оглянув фірман підводу, але на дорозі не було видно збіж-

жя. Наче по скляній тахлі треба було їхати й добре держати коні в повідках, щоб вони зубів не повибивали.

— Рехтс фарен! Ду завгунд! — наче батагом ляснуло до вуха дядькові. І дядько ще не помітив добре, чи це до нього, чи до кого іншого, а вже щось тверде гепнуло його боляче між лопатками.

— Ду містфих — лаявся червоний від морозу й сперсердя літун, що кольбою заїхав дядькові по хребті. А потім цей літун відскочив набік і дамі бундючно йшов на чолі валки полонених.

— Бодай би тобі попереk різало! — згорбився дядько й далі кидав крізь щетинясті вуса:

— Ти, белздебубе! То я стільки світами телепаюся із збіжжям, щоб твої діраві черева заситити . . . Чекай же ти, крива пико, Бог м'я простить, коли я два мішки не затаю . . .

Вогнем пекло між лопатками, і стогоною крутився дядько на сідлі, а потім хутенько обернув бичівно грубшим кінцем і вздовж хребта рубнув ним підручного коня.

— А чом дишла не тримаєш?! Ти — вовча норово! Лиш би манівцями водити . . .

Мов гарячим окропом опарена, скочила гніда, витяглася як струна, бо вантаж на возі був великий, і задерла догори хвіст, мов довгий березовий віник, та круглими, наче дозрілі яблука, коп'ячками сипнула по дорозі.

А ці вояки, що їх літуни (безробітні, бо не стало вже шприцу до штукасів) гнали в полон, почули в повітрі запах хліба. Вони, як голодні горобці, хмарою кинулися на свіжі коп'ячки. Худими, широко розчепіреними, як у жаби пальцями, загібали з землі кінські яблука. І як при грі в сітківку, вони штудерно мотали руками в повітрі, високо над головами, щоб те цінне, живим хлібом пахнуче знайдене щонайскорше до уст донести, проковтнути.

— Голод, голод! У лахмітті закутані ноги, без чобіт, місяцями неголені бороди і білі дитячі лица та червоні в гарячці очі.

— Василю. Гнате, держися, братіку, чей же ми вже між рідним народом! — упало кам'яне в колоні полонених.

І в генерала, що байдуже йшов собі хідником, червоні теж були паси на штанях; він перед хвилиною вийшов

із середини будівлі, над фронтоном якої видніє золотом виведений напис: кофе де ля пе.

В юрму збилися салдати, деякі на колінах, голів не видно з клубовища. Мов праниками, били кольбами літуни по цих хребтах і по головах людей, що завзято воювали між собою за крихту кінського відпаду. Генерал задержався на ході, швидко стягнув правою в білій рукавичці рукою за пояс, але в нього не було пістолі. Тоді він гостро хрякнув, гордо задер голову догори й пішов у напрямі Академічної.

Калюжі крови чорніли на білих від снігу каменях перед високим мармуровим стовпом Міцкевича. Білі кістки людини, загорнуті в вояцьку шинелю, полонені понесли з собою. Ці живі скелети сірими тіннями позначили широкі міські вулиці. Але їх була тільки жменька, цих ще рухомих мерців. На сходах до Цитаделі вони розгубили залишки свого бажання жити.

— Крепірен гунде! — казилися літуни, але й у них не стало вже люті дати з пістолі в потилицю.

Тоді був рік Божий 1944 і місяць лючень, але сонце, що випорпалось із сніжних хмар над дахи „Кракеданів”, подібне було до великого тареля, в якому купалась відрубана голова святого Івана Христителя. Струмки крови текли з цього підноса на землю, і ангели над різьбою Великого Театру стояли в пурпурових шатах.

— Людина перенесла пекло на землю . . . Людина хоче вбивати . . .

VII.

— Ні, — оповідав дід Захарко, — воно так не буде.. Я візьму палицю або кропило та всі ці божі мушки розжену . . . Він на хвилину задумався. А мені чого боятися на мою старість? Що вони мені ще можуть вдіяти? Хіба попожуть скорше на гірку . . .

Старий Захарко грівся до сонця у своїй пасіці, та різні думки пленталися, як ці малі бджоли . . .

— Мені на дев'ятий хрестик, та я ще грішне слово вимовив . . . Що мені ця робітниця - бджола завинила? А я до неї з палицею . . . Цур тобі з такою полегшею!

Не дрімав дід, лише далі думав:

— Павло з дітьми мусить тікати. Він сина дав до тієї дивізії . . . — Дід не хмурился свого чола, лише спокійно ди-

вився на свою роботящу челядь у пасіці: — Коли вже ти, сину, дав свого сина до дивізії та на таке пристав, то й себе тепер дати мушиш. Цього тобі, Павле, не подарують. Бери мої внучата на руки та махай ледарем за цим розсіпанним народом . . . Кудюю вони, туди і твоя поневірка . . . Лише цих соколят мені не розгуби! Хто вернеться на моє місце? Я тут залишуся, — кашлянув дід Захарко, та твердо, наче довбнею, він іще раз повторив: — Я тут при хаті залишуся! А ви йдіть . . . Може мене ще застанете . . .

Дід наче б щось подумав, швидко схопився на ноги, заключив праву свою руку в кулак і в груди, мов у великій дзвін, він ударив себе:

— Мене вони відціля живого не візьмуть! Я клянуся перед вами всіми, і так мені, Господи Боже, допоможи! На хазяйстві сторожем стійтиму; що мої ще старі руки подолають — цього не пекаюся! — підійшов дід Захарко крок уперед і лютий був, наче сам Бог, що громи кидає на весь світ.

А потім легкою ходою, — наче б хто пальцем на таблиці змазав чотири або п'ять дідових хрестиків, — Захарко йшов до своїх вуликів і любувався своїм трудом. Він м'ярко брав у свої руки рамку, підносив її до очей, деколи аж язиком ляпнув по устах, нюхав чи з добрих квітів цей мед, відкладав до білої медарки, — вона — як ліса на рибу — вилежалася та випеклася на сонці — рамка біля рамки крутити пахучий мед. До сорочки розстібнув дід свої груди та крутив веретено і підкладав під своє ремесло дзбани на цьогорічний мед.

— Дітям, щоб не плакали за дідом . . .

— На кутю — коли б зло у ваших серцях бануванням і тугою за домом прикидалася . . .

— За здоров'я тих, що вчора на конях . . . — І за слушну справу — хай дячиться.

**

— А диви як ці на крилах летять та летять . . . Аж лячно!

— Пшеницю ще везуть . . .

— Замкни губу, бо тобі перун стрілить! Який він узявся мудрий!

— Може, каміння? . . .

— Яке тобі діло до того? Ти радше подумай — яке на твою голову каміння посиплеться! . . .

— А чого так стогне?! І не один, але другого тягне за собою на ливні . . . Засліпило тебе? Подивися! Ти не жид, що сонця боїться . . .

— Ет, мерзотник, — плеще язиком — як відданиця про своє віно.

— Ходім відціль, ще хто підслухає.

— Або линовка там на горі вірветься. Він без керми, той другий, летить і просто на очі впаде . . .

. . . Великі в страшка очі . . .

— І в тебе не кращі . . .

— Я коби допався літака, — мені не треба б дороги вказувати!

— До неба ти полетів би! Що? Ні?

— Ти думаєш, що така легка штука летіти літаком?

— Летіти — як летіти, кожний дурень потрапить; але кермувати!

— А що — вони відразу такі з крилами родяться? А може ще й пера на хвості? Ех, ти, омійко . . .

— Хай буде, як хоче, але в тому щось є! Вони летіли завжди під сонце, а тепер вічно та вічно навпаки . . . За сонцем чомусь їм стелена дорога . . .

— А не чуєш — як там десь під тим твоїм сонцем гримить та гримить?

— Дурень дурневі розуму позичає

— Там бій іде! Тому так земля трясеться! І хмар на небі нема, і громи ріжуть Бомблять себе один одного, хто кому більше голів обідре. Та магазини або окопи з землею вирівнюють.

— Ні, хай буде, що хоче, та я з місця ніде не рушаюся!

— О, то не так легко зробити, як сказати! Ти вже забув? Як за першим разом було? Га? Мало бракувало, що ми всі не пішли на білих ведмедів?!

— Та це правда. Але з хлопа мене ніхто не скине. Я таким був і буду.

— Але шкуру з тебе живцем здере!

— Яка на мені, мужику, шкура? І прищіпки з неї не виріжеш!

— Коли тобі гарячого сала налле за цю твою дран-

тиву мужицьку шкуру, ти й про штани тоді забудеш!

— Ні, браття, це ж не будьщо, щоб отак собі кепкувати! Або ідемо всі, або всі залишимося! Краща циганові в громаді смерть, як на вербі грушка! . . .

— А що ти можеш знати — як там буде? Де набереться на стільки народу місця? Га? А не забувайте, що без нас і з контингентом слабше.

— Припаси мають . . . І край великий . . .

— Акурат тобі dadуть і на тебе з своїми припасами ждуть! Теж домовився — як в Отченаші . . . На пам'ять знає!

— Но, то що робити? Люди, не тратьмо часу! Якого шукатимемо рятунку, якого? Це ж про наші голови йде! Бо земля землею залишиться, але яка вона господиня буде, коли не стане наших рук? Що — чужий буде нею піклуватися?

— То хай мене ясний грім трафить тут-осьде, на цьому місці, або живцем хай під землю западуся — коли неправду говорю! Питаю вас — буде наша земля землею, коли нас на ній не буде?

— Скорше там виховаємося . . . А ці гади - діяволи, бодай нікому і крізь сон поперед очі не снувалися — ожебрачать нас і вивезуть нас на такі шляхи, що хоч петлю власноручно клади собі на шию! І пропадай, Іване!

— То наверхуємо вози широкобедрі . . .

— І поїдемо і поведемо в світ чужий, у край далекий, за ріки глибокі та гори високі мачуху — отаку нашу сорокату долю . . .

— Я такого лиш люшнею по голові! Чого скиглиш, чого скиглиш? Ще не знаємо, як буде . . .

— Бийте мене, бийте! За правду не боюся.

— Дай руку, брате, подай руку дружньо, я з тобою нікуди піти не боюся.

Вони рушили важкою ходою з твердими обличчями, затягнутими устами, міцні і неподатливі, як сама земля, — і тільки тіні тягнулися за ними, наче б не хотіли їх лустити покинути ту землю.

Зосім з'їхала з глузду Європа . . . Але на цих бурячаних полях, що рівниною розстелені на схід від перших воріт Романова, ще на провесні 1941 року побудували

фронтів робітники відділів Тота потрійним шнуром високі колючі дроти. А за дорогою добре проорали ріллі, щоб дорідна росла бруква й ріпа. Коли ж на цю рівнину з півночі, від Дуклянського просмику шарудою посіє вітряниця, і сірим вовком від Посади скрадатиметься лютий мороз, і вітер - стихія колючками льоду вдарить по очах... Гострим, пальчатим гребенем сніговії чешуться круглі копиці Середньої та Княжої гірок.. Горобці замерзають у повітрі, а довгі верболози в прозоре скло пооблечені, цю долину треба на карті світу позначити „долиною білої смерті”.

Будівничі залізними стовпами обмежували цю долину, але з розмислом, хоч трансформатор двадцять кроків віддалений від бурячаної ріллі, не провели до залізної огорожі електричного струму. Лише три-метри високої залізобетоніві запори й густа сітка, щоб і сизий голуб не просковзнувся крізь ці колючі в'язання, обплели долину, щоб вітер і мороз кращої набиралися наснаги . . .

А під пізню осінь, коли обі гірки тонули вже в сірій мряці, пригнали на графські ріллі сім, чи вісім тисяч полонених — вибирати й чистити буряки та гнилу ріпу. Сторожа загородила зі сходу дорогу, щоб люди, йдучи з гір до Романова на торг, не кинули ошипок свого вівсяного хліба своєму ближньому (в розумінні: людина — людині!).

— Ніхто зпоміж тих тисячів полонених не одержував ані грама хліба! А кого вартіві на бурячаних ріллях проловили, що при праці жере сирий лопух або окравок буряка сховав за зуби, суду за крадіж чужого добра не було. Була тільки з автомату кругла олив'янка за вухо!

А потім була ще бігунка. Але вона без даху над головою, без леговища — зненацька прокидалася в червінку. Люди покотом — чи дощ, чи вітер і буря, на голій землі лежали; бараків не було. І колючі дроти — до сто чортів прокляття! — не вбивали. Була теж чорна розпука, і залишками сил, хочби тиждень повзнути на череві, скрутити з закривавлених штанів від безупинного рвоту кишок мотуз і повіситися на дротах. Бо й найменшої деревини не було на широкій площі. Потім об'явився черевний тиф. Наче ранені зайці скакали люди в гарячці, до власних жмень урину й жадібно пили, як цілющий нектар, цю гірковину. Води ніде не було. Чорними від болю, від сці-

пенілої крові устами благав брат брата — вбий мене, вкоти мої муки!

Наче крот, жер у передсмертних судорогах, кусав під собою тверду з морозу землю конаючий. Мов тяжкою довбнею вдаряв головою об замерзки, щоб розколупати чашку й білий мозок висипати. Біль дер мозок, очі вивертались в стовп і дерев'яніли руки та ноги. Мороз холодив чоло, але зуби чахали, як у січкарні різала, і божевілля не придавлювало свідомости. Під того, що сконав, повзав конаючий, щоб собі забрати останній теплий віддих, гадюкою підплигав під пахви мерця, втурював голову, корчившись вдесятеро, щоб за горбком трупа знайти затишок перед вітром і морозом.

На рівнині перед палатою графа Потоцького, на його бурячаних ріллях заплатили своїм життям тисячі полонених. А коли перше весняне сонце освятило верхів'я гір, і теплий вітер озвався від Гудівок, і на Мочарняних трясавиннях перші заклекотали лелеки, з усіх Романових сіл збіглися лемки, бо страшна морова зараза впала на землю.

Кували на ріні ковалі довгі залізні грабачі, стругали майстри обіручними ножами моцні держала, і широкі дошки мостили газди - господарі на своїх тарадайках.

— Якби так до літа залишити, чума виглушить увесь людський рід. Треба, мус звлекти з долини під Романовом білі людські кістки до могили.

А в горах завжди весна любить припізнитися, то ж пильні лемківські руки залізними грабачами звели до спільної великої та широкої могили, на першій гірці на схід перед Романовом, сотні підвод кістяків. Тисячі невідомих і голодом заморених та морозом попечених . . . Присипали грубою верствою вапна й землею вкрили . . .

VIII.

Хаос, хрустять пальці на руках і хмари біжать по небі.. Розкуйовджене волосся на голові та пальці замотуються в цьому волоссі; долоні закривають очі та не видно берегів, де втомлений ум міг би припочати . . . Тверді кулаки надавлюють живчики, плентаються настирливі картини думок і мозок застелюється темрявим мереживом, щоб себе зберегти перед божевіллям . . .

Гранатова габа й чорні кораблі пливуть на хвилях

зоряного неба . . . Трьома вежами стріляє стара дерев'яна церква до висот і ширококрилі дерева мертво стоять на сторожі. Біліється на порозі ночі дзвінниця та під деревами свіжі гроби лежать у сірих горбах. За живокостом на кам'яних долонях каплиця, а далі ще якісь мури, — хата чи барак.

Ще вертаються настирливі думання та очі шукають у гранатовій габі ночі забуття. Довжиться лента думок, що наче з мряковиння висковзуються давні, вчорашні, сьогоднішні, з-перед хвилини картини днів. І такі, що наче з-перед століть, а може тисячів і ніколи не бачених дій; розгублені очі хапаються жадібно білих доріг і разом рисують, перехрещують, уверчуються, сверлюють світляними стежками темінь гранатового моря. Розбігаються ці білі шляхи рефлекторів на далеких надрах, або знову зливаються в довгі шаблі та рубають своїми лискучими мечами важку, олив'яну стіну ночі. Від цього вогняного блимання церква пробілює свої верхівки, дзвінниця і мури каплиці та дерева видніють всією своєю шириною. В білих полах підбралася дзвінниця попід свої стрункі боки та закрила собою світляні стежки рефлекторів. Але ці вогняні мечі далі дужаються з важким валом і блискавицею прорізають чорну греблю ночі.

— Де не може бути? Яка це сторона неба? Над Львовом чи вже від Перемишля? . . .

— А вчора ранком уся українська поліція стояла підводами здовж Казимирівської та білим ранком кінчала вантажити всяке добро чи знаряддя . . .

— І чорні якісь постаті бігали вже крізь сірі закамурки вулиць і засмічували пшоняною кашою, мукою та цукром хідники. Це ще хіба не товпа, але якісь відважніші опришки кинулися на добро в магазинах . . .

День цей родився понурий; чума, або інша зараза чигає на шляхах передгороддя, щоб табуном чорних вершників у місто ввірватися, - вганятися та сіяти знищення загибель, пустиню, смерть, руїну доокола, або перемінити місто в цвинтарище розвалених, розбурених великих залізобетонних гробів . . .

Плутаються думки й білі рефлекторові стежки заплуталися; схрестилися довгі мечі та на цьому перехрестю

срібні якісь птахи з'явилися. Високо, високо над самими верхівками церкви.

— Але вчора й позавчора такі самі срібні птахи плинули від Янівської, понад головою святого Юра, ген, десь аж за Стрийську рогачку. В трьох колонах летіли ці літаки в саме біле передобіддя над містом. . . А потім завернулись ще та довго кружляли там і зворотом . . . Одні стрімкопадним летом аж над дахи домів і кам'яниць сідали, одні в глибині неба непорушною горошинкою тривали. — фільмують, знімки роблять з літаків . . .

— Або, коли ми наше авто у верстаті на Байках дотори на ливнях підтягнули, тоді град сипнувся з літака на наші голови . . . З бортової зброї стріляють на цивільне населення . . . А на площі Теодора маса побитих і ранених; упала одна бомба . . . Замість на залізничні магазини кинули бомбу на торгову площу . . . Кулаком ще крізь своє віконце погрозив один летун, так низько летів літак . . .

Не мож думок позбирати . . . А ці срібні птахи, що над Городком уночі зловилися на сильця рефлекторів, десь уже знову шезнули . . . За те на самому півдні небо запалилося. . . Значев'я бухнули вогняні стовби вгору та черленню замайоріли перші доми на скраї Городка. Багрянні хвилі в усю ширінь розстелили свої крила та прогнали ніч із містечка. Перші, вони ці світла об'явилися, а вслід за гострим полум'ям грімкий лоскіт із громом роізали нічну тишу. Задрижали всі червоні скла на вікнах у церкві та з грюкотом зачинилися десь упоблизу залізні двері-ворота. А від вулиці об'явилися брязкотом колони; туркотять залізом ковані кола, під важкими вагами дрижить у місці бита дорога. Це хіба на височенному водопаді прорвалася запора та в усі тарани вдарила швидко-спадна вода. Тріщить, таракає, тарохкотить, тирмозить переможно вода своїми таранами, двигает догори колоди й важкими хвилями мече від берега до берега.

Гроби розкрилися на цьому, біля самої церкви, цвинтарищі, але вогні на півдні неба пригаснули вже. Земля застогнала під тяжким ударом і світла рефлекторів укоротили свої білі стежки.

— Бомблять! — в усі спижеві дзвони вдарила тривога та чорні постаті на цвинтарищі, що висковзнулися з розри-

тих могил, ув один голос крикнули: — Тікаймо! Ці люди зпросоння побігли під стіни церкви та деякі в бур'янах ховалися.

— Бомблять . . . ще раз тривогою пробігло доколя церкви, але нові вибухи бомб нівечили той окрик і на-ново запалали світла рефлекторів.

Бомби далеко від нас. Так указує, що мабуть Львів бомблять . . . А може ще далі, або ближче . . . Годі вночі розібрати . . . Прошу вас, будь ласка, ходіть на приходство, ми вас проведемо; там тепло в кімнаті та солома розстелена. Всі жінки в хаті. Не можна самій вам на дворі стояти. Це небезпечно. А ми сторожу поставили й сами не спимо.

— Буде вже по півночі? — ще тривожно питалася жінка, але слухняно йшла на близьке приходство.

— О, так, уже перша доходить, а ми перед п'ятою вже в дорозі будемо . . . Або на Перемишль, або на Самбір поїдемо. Від війська довідаємося — кудюю краща дорога і безпечніше на захід.

Не спали ще доброї пів години люди, що на цвинтарищі під деревами розтелилися ночувати. Дехто папіроску закурював і чиесь наказуюче „не світити”, вміюка гасило слабе світло сірника; дехто дзвонив бляшаним ведром біля криниці та інший шукав своїх тоболів — їсти хотілося, ніч була студена та вітер надлетів десь аж від ріки та зябив руки й лице.

Густа, гранатова габа далі держала й землю і небо в своїх цілких обіймах. І рефлектор далі в школяра бавився, рисуєчи довгі, рівні або перехресні дороги, стежки, білі рамена, та ще якісь дороговкази на глибокій безпросірній рисівниці небоскляпіння . . .

IX.

Європа згубила п'яту клепку . . . Тоді гнали дорогою від Люблина хмару нещасного народу — наче отару баранів на заріз . . . Колись дійсно гнали старі бачі добре випасені вівці до Стрпкова, до Бардієва, до Буківська й продавали штука на штуку за золоті гроші. Це діялося звичайно під пізню осінь, коли почерніли вже листки конюшини й барани мали повні мішечки жиру під шкірою.

Але ці люди, що їх прикладами крісів до швидкої

ходи принагляювали гештапівці, були вже від тижня в дорозі. Вони не мали жодних тоболів з собою, їх житла осталися в полум'яних обіймах; усе до щенту вигоріло в їх оселях. У вогнях купалася дільниця в Люблині, червоними язиками стріляв Угринів до чорних плахт, розвішених на небі, у Белзі тліли ще мури залишками пожежі, і всяка шубравина ввихалася поміж малими кучами, щоб зломіж недогарків виволікати шматок людського майна. Голота купалася в людській нужді.

Тоді здержався похід на болоні, що перед белзецьким двірцем і той рудоволосий німець, що перший ішов на чолі валки, підніс праву руку догори. Його очі горіли сатанською усмішкою.

Над головами людей громом грюкнула перша розривна граната. — Наче світ завалився б . . .

На коліна впали перші ряди над рікою, але чергова граната наперла на ці ряди й одним подмухом змела людей до ріки.

Крик потапаючих і хрюск ломаного льоду, сильні, як у божевіллі, удари руками об тахлю ріки, розпучливі наклики рятунку всуміш з громом стрілен. і терлицею почали чакотати скоростріли.

Як би велетенське млинове колесѐ велетень обертав у бовталі річища, здовж і впоперек возився з своїм бовдурем, перекидав і підносив це колесо-клубовище понад водою та знову з усім напором кидав чорний вантаж у найглибшу глибень ріки, або ще вхопив у дві кремезні жмені чорну плахту байтура, та наче праля широким праником, ляпав, нуряючи верету, глибоко під водою, і знову ставши на коліна, щоб до води лицем прилягти, аж по рамена нуряв руки з тоболом у бездонному морі Солокії.

Живі люди чіплялися, шукаючи рятунку, за руки живих, і щезали разом під водою. Живі люди в судорогах ловили за шию живих, і поринали в глибині.

Живі люди зіштовзхували живих з берега, і дна річища не було.

Живі божеволіли, і божевільні коміть головою падали на воду.

І рудоволосий був близький до божевілля, він бігав здовж берега з порожньою пістолею і замезки шукав на землі. Коли ж він знаходив камінь або залізом чобота від-

колував від замерзлої землі тверду грудку, біг до ріки, та наснажуючися, як би до найбільшого тягару, кидав каменем у людські голови, що ще виринали з води.

Річка Солокія була на цьому місці колючими дратами з того боку відгороджена. І ще сірі Сибірські вовки, що глибоко в копицях сіна розсілися, як вартові при кордоні, ракетним гарячим залізом сіяли в очі кожному, хто живим добродив до того берега.

Дурні збіглися до політичного стола й залізними кра-
йчами пофалатали карту Європи на шкамаття. А на своїх тарчах і на прапорах вони написали: Ідемо на Бога!

X.

Тоді він брязнув крем'яними мечами й зареготався; потім узяв сатана вогняні смолоскопи в дві руки та надягнув на місто полум'яні шати. На всю височінь знялися багрянні крила й місто стрепенулося в карміновому дзеркалі. Кров'ю сплинули мармурові філяри й на вулицях колючі розіллялися крові. Великі очищі міста розсунули на всю ширінь зниці й більмо насунуло на людські очі. Залопотав вихорь і дротяними кігтями шматав полум'яні шати, і мури горіли від білої бурі.

Чорнокрові крила, кремова статуя; бігло ще вулицею мале пахоля, і з неба зсипалися брили олива на землю. Засмічені бруки шосе, залізні дороги, і сталеві вісімки, мов срібним інеєм помазані обарінки; в кривому дзеркалі заломилася різьблена золотом рекляма.

Блудники й дурійка впали на перехресні дороги, бовдур придушив ніч до землі й зломаною дорогою розсипав черлень по завулках.

Час спинав свої колеса й вітряна труба посіяла піском на камінних полицях, у клубах порожними розхилилися скелети румовищ. Чорний кіт няквав на ріжку хідника, і біліли зуби в черепі, що в ринштоковій калюжі. Транвай „Б2” зайхав без шин під широкі сходи парламенту, і розвернувся під різьбою Геракля, як сухоребра шкапа з розпоренцям тельбухом. Песейдон грізно глянув на місто, а щі фавни, що гралися в підніжжі Нептуна, вони від страху та від грози вкрилися гусиною шкірою, мов побабчене яблуко.

Невідомі їзді з'явилися над верхівками міста й по-сіяли загалу по всіх манівцях. Розпанахали голову тро-янському переможцеві й сокирою зі стали відрубали пра-ве крило Палацу Справедливости. До плоскорізьби зану-рив голову швидконогий румак і тверді копита сховзнули-ся з карарійського мармору. Впала ще на широкобедру Афродиту відламком вогняна куля з неба. А найбільшу вельможу, Марію Тересу, в клітку з дощок обгородили, щоб не пошкодила бомба кам'яної різьби.

• Поплинули високо в повітрі, як відірвані крила ме-теликів, жовті листки каштанів, і до землі притолочений лежав постумент лицаря. Моцарт похнюпав брови й ніко-го не хотів бачити перед собою. Гете згорбився на ши-рокому фотелі й великий павук з білим хрестиком на хребті, пильно мотав м'яке намисто на скибах журби Ге-тового чола. А ці мужі, що перед ратушем у колі стояли, вони завмерли на камінних ногах. Тісно загорнувшись в нагортках, у сутінках крилатих дерев вони шукали безпеч-них сховищ.

Собака гралася ганчіркою; але ж це повітряна труба розгорнула долоні, щоб пірвати з землі афішку кіна „оне павзе". І над каварнею „Вікторія" шелепав і на довгих бальках гойдався вогняними ножицями роздертий дах. Таке видовище, наче б дід волокита станув високо над ка-варнею і люті вовчурі пошарпали поли його пмаша.

Мертві й сліпі вікна, і залізні ворота скрізь щільно затріснені. Гойдався човен і рибальські судна глибоко втулилися під бетонові береги. Корабель, чи пароплав на-пився чорним від сажі комином води, і білі птахи скитлять під Бригіди мостом. На чорному мармурі золотом видніє напис: „Ан дер шенен, бляуен Донау”.

Лушлинкою горіха колишеться човен і вмерло сонце на високому небі. Чорними рядами станули здовж каналу дерева, і білими язиками лижуть хвилі Дунаю гранітові запори. Впали тіні будівель на блакитні, мов голубині кри-ла, і гордо зняла Белярія голову догори. Велетенське ко-лесо висить у повітрі, і пусті на Пратері.

Чужі постаті, чужі лица. Наче колоди склали шюди на схрещені руки голови. В глибоких льохах, у чорних без сонця підземеллях живцем погребані люди. Вони білі люди

з білими чолами. Але їх очі тупі, замрячені, наче чорна головня, що дощенту затліла. Нема слідів від сльоз на цих очах; вони, ані сміятися, ані плакати не вміють ці люди. А ранок тоді був до прогулянки вимріяний. Чисте, як на високих горах, повітря, весело цірінькали громадою птахи в городах; лавою плинули люди від Маріягільфе вулиці на Кертнеррінг, море голів залляло Шотенрінг і Франц-Йосеф-Ке пробігали круглими писанками лімузини, авта, рівно дзвонили в такт коліс трамваї. Усі кавярні гриміли веселою музикою і брязкальцем черчали гострі ножиці при видачі печеного й бонкоффе. Вигідно розвернувшись на м'яких сідалах, оповідали собі каварняні гості всякі новини або топили свої очі у вибагливих картинах журналів.

У кутку па полиці через радіо говорив палким голо-сом бесідник свою щонедільну програму, але на ці слова ніхто не звертав уваги.

— Пусте, теж, що кукук кричить через радіо і голосно титикають коліснята в годиннику.

Хтось вбіг до каварні з надвору й вривчастими словами посіяв тривогу між приявними: — Ворожі літаки над містом! Гудуть сирени на сполох! До сховищ!

Але надбіг до порога в білому кельнер та вилаяв прихожого.

— Зо айн нар! Ауф Він бомбен? Ха, ха . . .

Сміялись разом з кельнером гості й далі сьорбали чорну каву. Вони горді були за своє місто та глупо вірили в те, що війна знає пощаду. І забули про свої нищівні вичини на чужих землях.

Рокотала від людських голів площа перед катедрою св. Степана, і бундючно, з розкішю пляділи віденці на цю свою архимистецьку будівлю. Задиркувато маршували пахолята серединою вулиці, догори несли червону плахту з своїм емблемом — гакенкройцом . . .

І в тому моменті заломилося в своїх в'язаннях високе, голубе небо. Ані однієї хмаринки не було, лише срібними невидюшками іскрився глибокий небодзвін.

Лискучі, що аж очі від того зривало, літаки з'явилися над серединою міста, і вони білі калачі посипали на голови цісарської столиці.

Бряснули гострими глицями високі виставові вікна й білими колючками засмітили очі, лица і все біле тіло вуличної товпи. Рясний дощ каміння ринув звисока, тверді цегли, відламки заліза й дерева, піскові зломи з шумом і грюкотом падали на вулицю. На дві рівні половини розколупана триповерхова кам'яниця затряслася в основах, заколисалася і густою лявіною розпливлась на боки. На рівні ноги станув високий стовп попелу, кружилом затанцював м'який пил, і темрява залягла вулицею. Очі від того меркнуть, у гортанці давить і кострубатими кулаками розриває легені. Паленою сіркою і пожежним сопухом густе повітря.

— О, майн Гот, о, майн Гот! — лебеділи спопелілі уста й судорожно дрижали губи. — О, мій Боже, о мій Боже!

„А якже, коли тривога, то до Бога.”

Але перед годиною, хоч перед усіми пристолами в катедрі священики правили Богослужби, маком сіяло в храмі. Два горобці сиділи на середущій наві й на дворі перед брамою голуби пили воду з ринштоку. Ані одного діда не було на порозі. О, дійсно, в цій країні нема дідів. Усі волокити шезли з вулиць. Одних вислали, як гавляйтерів на Україну, а інших до Тавфкірхену до замчища графа фон Альфенслебен. І відціля критими омнібусами до газової комори в Лінцу. „Хто не служить — „мус вег”.

На хіднику, біля перехресної Вольцелле, страхіття: жива людина в'ється в попелищі. Голова, як щіть до чесання вовни, глицями шиб покрита. Не видно ані очей, ані лица, лише гострі шпильки з білого скла.

— Вбийте мене, вбийте . . . наче хробак повзає цей чоловік на руках і кричить, лементує, щоб його муки вкоротити. А далі перед Фляйшмарктом дорожка й коні в одну бовду втолочені. Не мож розібрати, де голова візника, а де кінські тельбухи. Купа чорного м'яса й багно крови. А над цим висить румовище, залізні в'язання тріщать під напором звалу каміння, цегол і поторощеного хатнього устаткування. Здовж від даху аж до хідника розсунулися стіни й білим нутром видніють кімнатні клітки. Картина висить на стіні й записані листки паперу, мов білі меві над Дунаєм, коливають над вулицею.

Чорні авта ввихалися по завулках і безрадно здвигав раменами власник похоронного заведення: — Нічого не вдію. Ані скибочки дошки нема.

В паперових торбах хоронили мерців і жертви літунського нальоту. Мов ката в мішку кидалося трупа до ями . . . Але мерці мусіли довго чекати на свою чергу. Не було вже гробокопателів, бо наспіла ера „тоталеркрігу”.

Нещастя хотіло й Провідіння веліло, що під цю пору помер у Відні арт. маляр Василь Дядинок. Довго мусів клопотатися друг Покійного, мистець-різбар, Сергій Л-ко, щоб одержати дозвіл похоронити тлінні останки свого приятеля.

Був тихий ранок і сонце ясно світило, коли далеко за передгороддям Відня, на кладовищі, зійшлася горстка найближчих і друзів Покійного. Його дружина, П. Доценкова, теж удова з своєю донею, поет Славко Г-кий, доктор Маркіян Дз-вич, і кількоро інших осіб. Священик відправив заупокійні Богослуження, згромаджені віддали останню прислугу Покійному та почали розходитися. Домовина лежала в гробі, але гробарі відійшли на бік.

— Вони хочуть домовину вкрасти.

Сергій, Славко, ми троє ніде не відходили, аж доки могила не була до ладу доведена.

— То ж уже й мерців обкрадають? . . .

„Людина забула, що існує живий Бог.”

„Людина приглушила голос совісті.”

„Людина з люцифером згоду підписала”.

— Ви голодні, хочете їсти? — він до громади стояв лицем і кинув пестотливі слова до чорної отари.

— Ох їсти, їсти — зразу шепотом відозвалося здовж широкої дороги; але цей шепіт ішов від уст до уст, від людини до людини, наче сильний відгомін; росли слова, могутніли, з плачем дітей мішалися, голосний зойк і крик радості; мов божевільні почали з утіхи вимахувати люди руками, взаємно себе обнимати: — Їсти, їсти! Будемо . . .

— Всі на луку й на коліна! — нагло ляснуло в повітрі й вояки почали крісами, грубими кіями зганяти з дороги людей на замерзду сіножать.

— Зараз будете їсти . . . Бачите, які ми німці добрі люди . . . Нікому кривди не чинимо . . .

— На коліна! Банде айне! — гримів рудоволосий і шукав напасти.

А ці чорні від горя, від голоду, від нужди, від снаги люди, з набряклыми лицами від вітру, морозу, — мов малі діти, слухняно ставали на коліна, немічно хилилися до землі, обома руками, мов крилами, хапалися опертя, щоб не впасти, і обертали очима на всі боки, до неба споглядали, по сірій, морозом скутаній землі гляділи — яке це буде, звідкіля прийде це чудо, що вони їстимуть?

— Вайден — махали вояки дрючками над головами своїх жертв і від вояцького сміху рокотом неслося по долині.

Рудоволосий аж боки зривав і реготався, бавлячися, перекидаючи з руки до руки пістолу. Потім плескав себе вище колін долоньями, як дівчак, що п'яніє від радості, і підскакував, тупцяв довкола себе.

— Шав, а людер, шав . . . ударяв він радісно вояків рукою по животі й далі від вуха до вуха реготався.

— Гей, а це що? — наскочив він на крайнього старого, що не скубав зубами трави. — Ти шахраю!

Але старий не мав часу відповісти, бо рудоволосий приклав йому дуло пістолі до чола та одним кивком пальця вгасив іскорки життя, що ще жевріли в очах старого.

Це стало прикладом для вояків; вони, мов голодна крові тічня вовків, почали бігати серед клубовища людських тоболів і не дивлячися, чи справді людина скубає траву, чи тільки держить голову при землі, — без застави, не думаючи (це зовсім не виправдує bestialства), стріляли, — немов би виконували найкраще діло, — людям до голови.

— Ігра, забава, спорт . . . О, бодай же ти на віки проклятим по світу блукався аж до десятого твого покоління!

Малі кочогури снігу наростали одна коло одної, і прищували горбаті могили . . . Ця долина в Белзі.

— Єгова, Єгова, Боже, чом Ти багатотерпеливий . . .

Але ви, малярі, мистці, графіки, рисівники велику глупоту робите. Ви малюєте, фантазуєте, рисуєте й шкідujete різні страхіття. — Вона йде з косою кострубата, білі ре-

берця видніють з-під прозорого полотна, вона кленцає довгими зубами, і ця костюмаха — це на вашу правду — смерть!

— Ні ви поставте живу людину на ваших полотнах! Хай в неї кров'ю течуть руки, хай лице в тої людини обризкане, буде кров'ю, дорисуйте ще довгі, щетинясті, мов у грузина, вусища, і такою потворою лякайте малих і великих!

А ти, великий Данте, дивися і пильно гляди! — Вони пригнали велику громаду, обідраних з усякого сподівання, без віри та без надії на пощаду, людей (ти, Данте, читаю — людей! не покутуючих, як у твоєму Пеклі, —), з далеких світів пригнали оце тут перед містечко Белз мамів з малими дітьми, дівчат, мужчин усякого віку. І казали цим людям повними губами й зубами скубати замерзнену траву на сіножатті. Потім перегнали знову людей на дорогу, поставили в рівні ряди та били киями цей народ по головах, по руках, наче сухе билля-бадилля молотив би дехто.

Живі завидували тим, що в своїй крові купалися на долині; тим, які ще перед хвилиною здорові стояли на колінах, але не потрапили, як слід, виконувати наказу „пастися”. Вони закінчили вже свою тернисту дорогу, лише білі метелики снігу цілують їх мокрі від крові уста й ніжною пеленою затуляють їх очі та лица.

— Трупами засіяна дорога від Люблина аж до Белза. Катують живих людей. Як білі снопи під осінь на ріллях, так застелена обабіч дорога тілами людей-мучеників. А знаєте — чому? Бо вони, ці тисячі, мільйони людей, не германської раси, вони жиди.

— Но, а тепер, голубчики, заспіваємо всі разом. — рудоволосий знову продумав іншу штуку і пояснював во-
якам, що це буде.

— Кукук, кукук, — вогнем радости горіли в його очі та він новий ладунок насипав до своєї пістолі. А вояки, розбіглися здовж дороги й почали крісами та буками гнати людей на придорожні верби.

— Хто не вилізе на дерево та не буде співати, як зо-
зуля, сам собі буде винен . . . дзвонили вояки крісовими
патронами й дуло прикладали людям до чола.

„Діявол рівний сатані”, але і сам велзевуб не потрапив би в своїй злобі продумати більше диявольського діла.

Густі стріли лунали на дорозі; матері силою підсаджували своїх дітей на верби, опухлими від голоду й зимна руками драпалися живі ще люди по притолочених під деревами костях, щоб вилізти на вербу, бо хто на вербі, буде ще жити. Жити! Хоч би зозулею . . .

Жевріло ще це перше людське бажання в куточках свідомости, і воно пхало людей вперед, давало силу підкинутись ногами від землі та котом стрибнути на вербу.

— На вербі живі люди, а на землі смерть! Автоматом косить смерть . . .

В кількох хвилинах це сталося, чи віки тривала ця жахлива біганина, змагання вилізти на дерево . . . І здовж дороги, під вербами чорні горбки, — постріями люди, що в них не було вже сили втекти на дерево перед смертю. Руки, як порубані гильки . . .

— Яке ж легке завдання стояло перед ними — вилізти на вербу та, як зозуля, кукати . . . За ціну життя . . .

Біло було на дворі й кругле млинське коло-сонце стояло над хатами у Вороніжі. Довго стояло сонце над дахами хат у Воронежі, і круглий піднос святого Івана спливав живою кров'ю.

— Абштайген! На землю . . . — п'яніли людовбивники з надміру насолоди й їх спітнілі лица набрякали, широкі в них були храпи носів від свіжої крові, і очі повні крові.

„Людина хоче вбивати” — „чуеш ти, великий Данте, подивися на це пекло. Добре дивися на наше пекло. Твоє Пекло в пеклі, але наше пекло живе, на землі.”

Вояки криком і дрюками зганяли чорних птахів-людей з придорожних дерев і знову в ряди шикували. А під перший вечір пригнали вони цей нарід над береги Солокії. Вище дерев'яного моста, бо тут вода глибока й найдалше від берега до берега.

„З гробу встав по двох тисячах літ Фараон і всіх злочинців світу, всіх мордівників, катів, усяку гниль, що її Європа сплодила від першого свого дня, він, цей новітній фараон з цього рудоволосого кнехта втілив.”

— Там ваша воля! — він стояв, як полководець, на горбі над рікою, пишний і гордий з себе, бундючний і

плюгавий у своїх жахіттях. Малою, мов у дитини, рукою він показував на той беріг і великими, як у вовка, зубами сміявся.

— Бит'шен, — він ласково, наче до княжого пиру, відвернувши плазом руку, просив; а в лівій руці грілася біла пістоля, і здовж пояса великими горіхами черчали гранати.

Вояки пили горілку з своїх синцевих пляшок і відбезпечували повільним рухом ручні гранати. Мороз ткав перше срібне павутиння на гладкому дзеркалі Солокії, тихо стояло на горбі містечко Белз. Дикі качки збудилися в очеретині й перхнули з криком у чорну далечінь.

Чорним табуном стояли люди над рікою; це були люди, що між живими осталися з далекого походу, ген, ген аж від Люблина.

Кривим серпом виплинув місяць над верхівкою гострих веж замчища, і суворою тишою скрадалася чорна, лячна мара. Чийсь довгі руки плеснули у воді, крик тривоги, і голова пірнула в білій піні. Ще чийсь дрижали губи від голосної молитви:—Гашем Ерахеім! Боже, Боже, змилосердися!

Сонце пішло вже понад журавель. Ластівки теж уже прилетіли й ріллі вдяглись у шовкові аксамити. Плуготарі не чули в своїх руках плуга.

Він сам тоді зголосився. Пламенні вогні, що горіли в його очах, веліли йому забути про материні сльози.

— Хіба ж ви, мамо, не бачите, як ворог глузиться, гуляє та роз'орює наші межі? Я мушу . . . — Він указав правою рукою, і наче швидконогий олень, володар борів, побіг на стійку, що була його твердинею.

А вона, мати, впала на поріг хати та без пам'яті лежала, аж поки добрі сусіди піднесли її з твердої долівки й у кімнату завели.

Якась чорна верета лягла на Оленин мозок, і вона півжива ходила відтоді по своїй оборі.

— Серце мені ятрить і мої ноги колоди.

Ця чорна заслона роз'яснювалася деколи, і тоді мати всміхалася й говорила: „Він, Андрійко, прийде додому, і цей білий колач я принесу йому з комори. Їж, мале мое

дитя, бо ти збіджений, з далекої подорожі вернувся.”

Вона метнулася знову до своєї праці й своє сирітство та горе лікувала працею.

А потім черчали пшеничні колоски та черленню, мов від гарячої крові, багрилися маковими пелюстками м'які шовки хлібної ріллі. Сонце стояло ще над заходом, і тоді побратими повели Олену на цю межу, щоб вона своїми теплими пальцями закрила його соколині очі назавжди.

Олена стояла німа, сльози текли по її обличчі, вони канули в душу й заливали її. Сльози за першим сином.

А другий Оленин син теж поклав свою буйну голову. Тоді дівчата сплели вінок з блавату цвітів. Ці дівчата, що вчора стояли на перелазях і ловили пламенне сонце, що горіло й сміялося на бронзових лицах велитнів-лицарів.

Олена стояла, наче біла мармурова статуя на зеленій межі та до неба випрямила свої руки.

— Побіжу, полечу я, в люту вовчицю переодягнусь і буду кричати страшним криком: „Зась вам до моїх дітей! Для себе самої я їх виховала! А яка, вона краща друга матір має більше право до них?”

Але руки самі опали додола, і взяла мати голову сина свого на коліна свої і сьозами промивала з високого чола кров, що плинула струмочком.

— Цить, хлоп'я моє, цить . . .

— Ти добре зробив, сину, що ти її більше любив, як мене, рідну матір. Вона — Україна.

В домовину поклали китайкою оповите тіло вояка-героя. І коли священик Олениного сина востаннє прощав, не видержала Олена. Вона навколішках стояла біля домовини й широкими раменами держала в обіймах тверде, чорне сховище, що заздро ховало в собі молоде серце її сина, борця.

— Не дам, не пушу його від себе! — Ридала мати та білим своїм чолом била об домовину. — І мене в землю засипайте сиру. Разом з моїм горем і з моєю жалобою. Легше нам удвох у цій домовині буде. Боже, Боже, де Ти?

Стояв третій син біля матері та, наче б смертельно пострілену птаку, піддержував її юнацькими руками.

— Як би і ти мені пішов, — мати з болісним докором дивилася синові в очі, — тоді я себе сама вже згладжу з цього світу. Не буде мені, ані тобі більше спокою.

— Мамо, мені немає такого життя, — хотів Олекса випередити свою матір, але вона нігтями в'їлася в його рам'я:

— Не підеш мені ніде від хати — а далі боялася вона свої думки докінчувати.

А потім був погідний день, і лежав білий сніжок по-новою, та не було вже ні одного дзвона на дзвінниці, бо ворог і це добро загарбав. І цього саме дня мали відбутися похорони вояка-героя, що смертю хоробрих упав на полі слави.

— Поїхали по його матір, — стояли жінки та плакали. Стільне ж їх було материне горе.

Вона йшла достойна, наче весільна бояриня. Сиві пасма волосся срібною короною очолювали її голову. Вона, мати Олена, стала на колінах перед величчю смерти.

Хвилину Олена тихо молилась, а потім піднесла своє чоло, підійшла ближче до ложа, де в цвітах її син лежав, та в свої руки брала голову сина і чоло його, очі, лиця цілувала, і мовила:

— Дякую тобі, великий мужу, за твій розум, за твої чини, за твоє бажання служити рідній землі. Дякую тобі, що за неї ти своє життя віддав.

Вона брала білі синові руки в свої обійми та далі дякувала: — Спасибі тобі, сину, за силу твоїх рук, що ти в них держав кріс і завзято сіяв смерть між тих, що нас розпинають. Сторицею дякую тобі за честь, що ти не скорився ворогові та не пішов на його наругу.

Мати Олена не витримала і гірким плачем припала до сирої землі та крізь сьози лебеділа: — Ти, сину, праведний, іди перед престіл Усевишнього та Його благай, щоб твоя жертва останньою була за волю України.

А материні сльози канули на синову могилу самоцвітами.

○

Розбрилися люди всіми шляхами та пізні літо вдягалось у золоті свої мережива. Рілля лежали безлогом і лошак розгубив свої швидки ноги на м'яких оксамитах. На одній нозі мала Оленка стояла під вербою та корова залізла в кукурудзу й бола жовтолистий ліс. Ще й плуг торчав серед загона, але чепиги лягли на ріллю та не було

рук, щоб провести плуг до кінця скиби. Ржа їла чересло й бляха вкрила своє лице рудоснідою поволокою. — Від тижнів уже лежить плуг на недоораних складаннях. — На кого вже мені працювати?! Коли ж я жодної правди не всилі виорати! Що один, — то краший! І цьому клони голу та й той ще важчий!

Вікна і двері паростіж відчинялися; бліді пожовклі лица та в гарячці очі.

— А ми що? Ви кудюю? Беріть нас з собою. Ми тут сами погинемо . . .

Бігли люди на дорогу та жінки запаскою закушували уста, пригризували до крові свої губи. Сидорова Текля— вона мов заклята в саді стояла та лиш очима водила.

— Із великих празників нарід вертається? Всі шляхи й дороги чорна хвиля заливає . . . І п'ять кіп пшениці я сама нажала. Чомусь ще й квочка припізналась . . .

Текля протерла свої очі кінчиком хустини на голові, ще раз глянула на дорогу та забула, що під її ногами маруна, васильок і маки зсипалися шовковими пелюсками; вона толочила свої цвіти, пробігаючи городом.

У коморі поклала Текля білі хліби в запаску та за два вуха взяла великий горщик з молоком. Зворотом вона вже не бігла до дороги, лише повагою йшла наче весільна бояриня зеленим хідником до народу.

— Беріть, добрі люди, сміло підступайте. Я ще калачів напечу. Ви вдорожені.

Перед хатою на бойщиному порозі сидів Сидір і клепав свою косу. Він рівно тягнув сталеве лезо твердим молотком.

— Клеп, клеп, клеп! — шнурком їхав молоток від п'ятки, вдаряючи в сталь, білу як срібло. — Аби зубів не нарубувати.

— Щоб уже раз промелосся! . . . — Сидір хотів працюю переперти свої думки. — Якби один, два їхали вози . . . Але ж бо земля погинається від цього . . . Як день, так і ніч дорогою сунеться мертвецький такий похід! Дудонять вози, іржуть коні; десь і дітиська плачуть . . .

Текля вернулася до хати, тоді Сидір підійшов до неї та твердо промовив: — Поклич мені всю челядь. — Він боявся своїй дружині глянути в очі. — Ми їдемо вже сьогодні . . . Хай раз уже скінчиться . . . — утікав господар

із своєї хати, щоб не чути і не слухати жіночого крику-плачу.

— Господи, Господи! Що ж ти задумав, чоловіче? Я ще малу дитину під своїм серцем чую, а тобі дороги якісь далекі? Мати наша, Мати Небесна Пречиста Мати, рятуй нас, рятуй, бо всі пропадаємо!

Десь у містечку півні піяли й чути було, що чиїсь двері рипнули. За вулицею собака торгнулась на ланцюгу та лаяла голосно, аж ворони на деревах зі сну побудилися; вони й собі почали крякати, але не збирались ще до відлету. Вулиця, чи радше дорога, вже жила: важкі якісь підводи скрипіли, пробігло зі свистінням легке авто, або дрижала земля під канонами. Наче важенний вал котиться по розсіяних зернах каміння та меле ці тверді зерна під своїми колами . . .

— Воно вже так від місяців триває, що від цього земля трясеться; дудонить ніч, і всі хатні двері дрижать від ранку до вечора . . .

— Ні, напевно морська стихія, ані гурраган десь на чорних глибинах, ані буря в горах із лявіною не потрясає в основах усїєї землі. Хіба в одному Сан-Франціско землетрус подібний жах наводив на людські очі! Уже половина року кінчиться — відколи ці велетні якісь взяли землю на свої барки та наче горіховою лушпиною бавляться — перекидають землею на своїх спижевих долонях. Адже, ще з першого дня, коли боева полоса станула під Бродами, всі дні, всі ночі, кожний новий ранок — будується під барабанними вогнями; бурлиться небо з землею, грізні іздці пробігають залізо-кованою дорогою, чешуть і стукотять на цих рейках кола паровозів, і з усіх каменоломів світу з рокотом та всією фурією ладуть гранітові зломи на порепану найважчими стрільними й малими — цю грудь землі . . . Броди, Броди . . . Вся надія на ці Броди . . . Залізною, спижевою, із найтвердшої криці кованою заторою стояли Броди! Китайські мури в одне рам'я сплелися з Бродами!

— І вся кров, і вся найкраща нації плоть, чоло в чоло найхоробріші сини чорнозему, зеленої Верховини, хлібного Поділля, завжди юних — як юна дівоча пісня, — Високих і Низьких Карпат, із дальньої Волині, десь аж

із Припеті, або аж із цих твердих окраїн, — де княжі воїни зачиняли залізні ворота (княжої) Срібної Землі . . .

— Під Бродами їхні юнацькі груди та білі, високі чола вигородили крицеву запору. Та на сплижених воротах тої живої греблі вони, діти України, вирізали пламенними вогнями своєї душі та вписали кров'ю своїх сердець твердий, суворий, але святий закон

„— Ми всі — як один — головами ляжемо за Твоє світле, найкраща княжно-Україно!”

. . . В судорогах дрижали материні губи, хрустіли білі кістки рук у розпуці . . . А ці малі діти, що їх моцні кліщі захопила вояцька сторожа та вела, принаглювала до хутшої ходи, вони, ці діти не плакали! Не було ані на одних очах сліз! Держались за дрібні руки ці пахолята в чвірнях і ледве чутким стукотом плинули твердим, каменюкою промощеним річищем Великого Львова Колона, колона, колона . . . Діти, діти, школярі . . .

— Івасику, — з товпи пташицею вирвалася селянка мати, — я ноги вже мої по коліна вистояла на цьому твердому бруку, дві доби чемп'ю на перехресних оших шляхах — хлібця я тобі, синочку мій, на дорогу винесла та за пазухою його своїм серцем огрїла . . . І білу сорочину — маєш тобі — щоб тебе, десь на чужині воші не їли . . . Бодай була я тебе на таку поневірку ніколи на світ не привела! — в очах запався сум і вона, ця жінка в селянській одежі, бігла ще колоною та до малого вуха своїй дитині в голос нашіптувала: Але ти будь завжди великий, твердий та ніколи не пробуй взад . . . Та на перехресних шляхах чийсь сильні руки нахабно вхопили цю жінку за рамена й відтрутили з дороги. Ще й лайкою пошипалося на її зчамрїлу від того всього голову! Кр-ру-ц.. чула рештками своєї свідомости біла жінка в чорній повіті, а потім земля запалась під її ногами. — Івасику — вона хотїла ще раз крикнути, але важкий камінь упав і задавив їй серце.

— Далекі, далекі шляхи, дороги, — і рука, щоб висяжити, в половині свого руху заломлюється та безвільно паде додолу . . . Пустарі якісь, пуші й бездоріжні, як море пустині . . .

— Або ця попередна, чи може ще з-перед соток літ,

ніч, вона теж на швидконогих конях прибїгла . . . Вона ще придавила твердою, непрозорою долонею очі міста, і далі погасила всі вогні та світла у вікнах. Густрою теміною пропвзнула чорна година ночі й сіяла несподівано з-поза вуличного вугла вривочними серіями крісових стрілен. Ручні скоростріли передражнювалися на рогах вулиць. І хочь темрява колола в очі, цокотав автомат і бзикали гострі кулі — Та, та-та-та! — терлиця тіпає льон . . . Але від того тіпання трясуться вікна й з мурованих стін відкришується камінна заліпа . . . Коли в залізному заводі натрапить сталевий свідер на тверду крицеву плиту, — чи десь на тартаку циркулярка наїде на смерекового сука — тоді свідер вогнем рисує свою стежку, та кругла пила цю твердь. Такі ж і ці цокотання автоматів . . .

Стару нашу матку Європу перемінили в печеру. Хто не пішов за печерним життям, мусів лізти в воду й по вуха стояти в воді. І це стояння назвали мудреці найкращою ідеєю.

— Ми ясне сонце й любимий вождь . . .

Хаос, катаклізм, і симфонія живцем погребених. Щоб людям вільніше стало жити, неботичним хінським муром ці мудреці віргородилися від світу. — Ми сьомий рай збудуємо . . .

Лявіною розбіглися люди. Вантажні поїзди пощербили колеса, а чорна машина перевернулася до рова. Тисячі підвод розсіялися на всіх проїздах і всі люди за сонцем, задихавшись від поспіху побігли. Несли люди свої тоболи на двох дрючках, як домовину. А цей прив'язав до ровера дитячий візок і перший хоче шляхи пробігти.

Корявими руками держить старий кубанець дишель двоколісниці, а на ньому кашлявим голосом стогне пані-матка.

— Кинь мене в воду, — старуха забула плакати, — чого влечеш за собою порожно? Невже краще буде, коли на чужині обоє загинемо? . .

— Цить, Гафіє, змолоду була ти в мене господинею, — хітів ще старий найти ласкаве слово, але грубий шнур напер на його рам'я і гарячим залізом жер чорні від напруги м'язи. Кров набїгла на очі й великі, як білий біб, коралі котилися по чолі старого; мороз був і ці пацьорки

сідали на стріхах брів, і мов горобці на тонких вербових гильках, гойдались. Камінням була розсипана дорога й каміння голосно скрикотало під важкими чоботами. Важко дихав старий, але вантаж волік далі.

Виснажені, немиті лица зперед місяців, неголені бороди й в лахміття водягнені людські постаті.

„Ой, мати, моя мати,
Воліла ти мене не мати . . .”

Горять сльози в очах, як гаряча олива в червоній лампі перед іконою Богоматери. І біла гарячка спраглими губами п'є ці сльози.

А цей в бронзовій уніформі коханку посадив вигідно на м'які сидження, краденим людським добром навантажив широкобедрі драбини, і вогнисті, мов смоки, коні вогонь тесали з твердої землі.

— Бодай же про тебе Бог не забудь! . . .

Але він зідрє з рукава червону опаску, зложиться вдвое, як ніжик і далі буде вдягати на себе овечий кожух. — Немає вини на мені . . . — Вони запалили світ . . . Ці янкелі: партаймени . . .

Вогнями блєстїли в людей очі й ці люди на вулицях, на дорогах, на середміжжях і на бездоріжжях готові були кинути грізний і гнівний визов такому лупієві, але його далеко вже понесли вкрадені вогнисті лошади. — Лови вітер у полі . . .

Шумїла хмарою чорна згряя ворїн, а стежкою біля рову бігла безпритульна собака, колибаючи сухорєбрими боками, бо й спрага сушила червоний язик її.

Як каламутна вода, на бїчних дорогах розливались у річки хвилі людських голів. А в кого бистріші очі, то він стежкою перетинав чорні рілї, по кістки западавсь на скибах або межею вкорочував свої мандри.

В долинах гїр відпочивали ці люди. Путали коні на конюшинах, черпали воду з ріки й вогні клали на вільному, щоб юшкою успокоїти набряклї від плачу й холоду діти. А підвечір прикладали вони вухо до землі й з острахом відвертали очі в той бїк, де дудонїла земля і де небо горїло у вогнях.

Далеко ще до білого дня, — вузькими, вивертистими ярами йшли нога в ногу коні й люди.

— Лису треба зарізати, не йде далі вона . . . Підби-
лася . . .

Плакали й аж заходилися діти пастушки, і матері за-
тулювали очі запаскою.

— То й нас побий!

— Тихо, жоно. Я сам дер би з себе білі паси . . .

А далі бір і густий ліс станув на їх дорозі; чорні звали
брил лежали в дебрях. Високо, над колутвишкою смерік
ширяв орел, і в борі тихо було.

Тоді сини кликали своїх батьків та й мовили твердо:

— Ви їдьте далі, і куди треба буде. А ми остаємося.
Нам тут бути. Тепер черга на нас.

Вогнями блищали юнацькі очі.

— Ми землі не дамо на поталу.

Стояли батьки на крайчику гайбору й, наче з похміл-
ля, водили навкола очима; їх чола роса покрила й вони
грубою полою рукава втирали журбу з своїх лиць.

— Допобачення! — озвалися ще сини, і мов тіні,
розгубилися за навісою бору.

А старі батьки тихо, як малі діти, йшли до своїх ко-
ней, брали повідки до рук і залізними ланцюгами обмо-
тували колеса, щоб не побилися коні, з'їжджаючи вниз
дебряними кручами; на возі діти й достаток.

Плакала мати, але батько радість мав велику на душі.

— Я знав, що Юрко так зробить. Не пішла намарне
моя праця.

Старий скинув капелюх з голови й мовив:

— Тобі, Творче, дякую, що дав такий талан моїм си-
нам. А мені старому, що велиш, — слухатиму.

Скріпили підводи, іржав з білою зіркою на чолі ло-
шак, і вивірка сиділа на гілці дуба.

Десь і річка взялася і станула бродом поперек доро-
ги. Коні пили воду й люди чепали воду в долоні.

Потім ланцюги гір розмоталися, зате, як копиці сіна,
малі гірки та горби городили ще дорогу. Але тудою їхати
легко було; не було вже вивертів і дебряних круч. Рівниною
розвезлася широка дорога й чужі лица гляділи зпоза
вуглин хати.

— Проч ви втікаєте? — питали очі та з погордою від-
вертали від дороги.

— Добре вам сидіти за нашими плечами! Ще й двері перед нами зачиняєте, щоб ми у вас прошаками не були... Але ждіть, ви теж скуштуєте нашої розкоші . . .

Курилася дорога й мигали білі оселі з червоними відчерепиці дахами. Бродом перетяли мандрівники ріку, що над нею пшеничні ріллі й погнали свої коні просто за сонцем, що за винницями шукало для себе нічлигу.

— На чужині побачиш, брате, які люди . . . Мигом навчишся шилом їсти кашу . . . Зміриш себе та звіриш свої сили.

А ці глухі дзвони, що на наддунайських низах з високих разливалися веж, вони похороному пісню співали; не було в гранітових скелях відгомону, лише тихий, як метелика крила, вітер колисав віттям кипарисових кущів і шахівницями лежали винородні ріллі на узбіччях круглих копул. Першоякісна аграрна культура; пильною рукою дбайливо плекані городи, кожне дерево й рівно чесані коси яблунь. На горбках казкові палати й голуба далечінь рівної долини.

Їдеш милею дороги — довга снується лента країни; вся вкрита й мережана пишними палатами — червоними дімками й винницями. Країна живої казки.

Причувається голосна музика - чардаш, і чорний циган легко держить скрипку в руках; він сміється, як слоневя кість, білими зубами . . . Чардаш, гаряча кров і вино . . . Морелеві сади, райські яблуні, горіхи волоські і ліскові, мельони, кавуни та біліший від сонця щодня пшеничний хліб; паприка, в густій, як кров, папричний заправі, купана солонина, і дика їзда на буйногрових румаках. — Тудом, баратом . . . Кесенем сейпен . . .

Вигідно розвернулися до сонця муруванки й гордо моргають хитрі очі. — Ми за десятима горами . . .

В квітистих спідницях і широких фартухах, поколишуючись у бедрах, ішли жінки на прогульку й несли великі лозові коші з печеним для себе й для дітей. Наче від прокажених відвертали вони очі, бо валка підвод загородила їх стежку. Ці повні злости очі кричали: — Геть від нас, щезайте! Ми вас не знаємо.

Але, коли були інші часи, то вони находили дорогу

далеку за Бесидські гори; приходили з просьбою: — просимо гречно, до нас на жнива, наша пшениця, як Дунай, горіхами черчить; калачі й вино на тисових столах. Лише поспішайте, щоб вітер не вирясав павине око . . .

Гнівом блєстїли в мандрівників очі. — Ми не хочемо вашого сонця. Наші ноги дужі, понесуть нас далі. Але ви пригадаєте собі наші слова: Не знаєш сьогодні, що тебе завтра стріне. Та схочеш поділитися багатством, але не буде кому його дати . . .

Трухцем бігли коні й пил з дороги засмічував очі. Кашлянув від пересердя Тимко з Поділля, бо пригадав собі, що забув на раннім постоем бляшане ведро коні напувати. Воно в рові лежало, але за ровом цеглою червоніли круглі головки цибулі. Нікому ані на думку не прийшло з роду злодюга, паприкована в його печінка! Наші села вже не раз рабували й як діди простягали руки — кічим леба . . . А сьогодні рушницею тицяє перед очі. Щоб засунулась разом з вами ця ваша цибуля. Ми чесні господарі, крім повітря, не потребуємо чужого тепла.

Туркотїли залізними обручами ковані господарські вози й рівно чесали коні підковами. Під ніч не випрягали господарі коней, лише з'їхали дещо на правий бік під дерева, з рук кормили свою тваринку й сами кріпилися куском хліба. Далеко за ними дудонїла твердо земля, а перед очима горїло маковими пелюстками зоряне небо. Держали чорні постаті кучми в руках і серця їх не чули тривоги.

„Ми несемо Бога живого в наших серцях. Він нас веде й колись, дай же Боже . . .”

Мигнуло червоними, як кров, очицями вантажне авто, берега дороги. Кляпали по твердому бруку рятїці корів і табун корів розвернувся чорним річищем від берега до й ця чорна хмара стриму не мала. Наче б сухим деревом об дерево зударялися рогами корови й як стрїли з пістолї падали голосні прокльони погоничів. Мряка повзала, мов би драбинясті вози сіна котилися з горбів на дорогу, і прохолода гусаком щипала лиця.

Тихо стояли біля своїх коней втікачі і тихою була їх молитва. „Помилуй м'я, Боже, по великій милости Твоїшло лізти по чуже добро. В тому моменті вискочили злоза

хат мадярські хлопці з рушницями в руках. — То він сам їй, і по множестві щедрот Твоїх очисти беззаконія моя...”

**

Сирени ще мовчали, ще десь у глибині ночі варчав мотор, і кожної хвилини міг повторитися новий налет ворожих літаків на місто. — Моторошно йти самому крізь таку плушу ночі: — цокнуло за вуглом залізо об залізо та град куль посилався . . . Або це так легко збагнути — хто й на кого стріляє вночі? . . . Можуть бути спадуні, що наскочили на нічну патрулю; або сторожа перед залізною брамою касарень здержує декого в дорозі; або п'яний бавиться своїм ручним скорострілом, щоб відогнати від себе тривогу, чи може інші думки пробігають його мозок?

Чорна ніч і вона має свої права. Перед-учора теж чули люди та й не була ще пізна ніч, брами не були ще позачинювані, ще дверник поливав перед кам'яницею хідник водою, щоб ранком краще промести вуличний пил із хідника — багато людей чули, як грюкнула одна скорострільна серія під самими вікнами та чийсь хуткі кроки промірили вулицю. Рано прибіг задиханий дверник до кам'яниці та зі страхом сповістив, що в в шкіряній нагортці, але без шапки на голові, лежить людина на дорозі; ще один крок треба було пробігти та вже вугло було . . . Он — де біла будка, в якій продають левенті, симфонії та німецький тютюн по п'ятдесят грамів у оригінальному упакованні, — лежить головою на хіднику в шкіряній куртці молодий мужчина та в його з лівого живчика й з уст чорна кров тече на каміння . . . На цьому ж місці перед тижнем поштове авто, яке їхало з Байок і скучувало до техніки, розчавило старушку, що сиділа на хіднику та продавала в'язки зеленої цибулі. Приїхала ще комісія, що рисувала білим раделком криві стежки від того місця, де саме старушка розсипала цибулю, ген аж поза викруту — чи правильно їхало поштове авто? І ще старушку накрили чорною веретою та начорно мальоване авто завернуло за вуглом і повезло з собою мертво тіло, проїханої; калюжу крові присипав дверник піском, що призначений до сховища гасити вогонь.

Щойно від Єлисавети добре видно було, на яких кін-

цях горіло місто: луна за Високим Замком і море іскор; на Стрийському білий стовп довжив і витягав свою світляну голову високо до неба; це правдоподібно в околиці великого ринку кам'яниця горить і одна ще за університетом . . . Залізничні магазини всі у вогні . . . Але залізничний тор не пошкоджений—від Жовківської—ні, це від Янівського двірця виїхав поїзд та чеше колами на твердих рейках . . . І на головному шипить паровіз та чути свисток і зудар круглих тарелів — злучують вагони.

XVI.

І ще вполудне оповідали люди в трамваї, що нема паровозів та останній поїзд на захід від'їхав перед дванадцятю вночі . . . Брешуть люди й сами на себе наводять тривогу.

— А за дозвіл на Словаччину треба тисячу доларів або в золоті. Паперових грошей ніхто не хоче. Лікар В-ка вислав уже свою дружину з дітьми до Братислави, а самий ще жде до кінця . . . Багато інтелігенції давно вже вислали свою рідню в безпечне місце. А окремих поспішних, що відїжджає звичайно три на дев'яту під вечір до Кракова, доценту збомбили . . . І сотні народу згинули . . . Інженер Маркусь приїхав до Львова ще деякі свої залишки забрати, чи важні справи зліквідувати, теж був у цьому поїзді. Але крім його в тому самому вагоні бомба вбила одного генерала . . . Двірць ще стоїть . . . І пляцкерт уже до їзди не треба, може їхати куди хто хоче . . .

Трамвай має свою мову та він помагає пресі поширювати заборонені вістки. — Ще краший шлях живої пропаганди, аніж само радіо.

Вулиця Ліщинського в сутінках лежала; ще чорніли хмари диму, як гранатова габа перші піднялися з дахів залізничних магазинів, а за їх дорогою полум'яні язички почали лизати стіни бараків і крізь отвори, незачинених в поспіху вор'т вогонь клубами викочувався та в суміж із гарячими язичками стріляв до високого неба й проганяв темряву зі своєї дороги . . . Доли, западини десь узялися на рівній ще до вечора вулицях. Під ногами прірви — вогні освітлюють дорогу; горить усяке добро в магазинах перед двірцем. Біжать навпереди якісь люди; дехто з то-

болами, в декого мала дитина за руку — Бомби розбили їм мешкання . . . Ночі не студені ще. А ми ледве вчора спровадилися з Левандівки, бо дітям далеко бігти до школи та й одної ночі не переночували в новій хаті . . . Пропало, навіщо згадувати? Як то навіщо згадувати? Ти завжди знаходиш для себе оправдання; ти, чоловіче, своїми радами, завжди добро наводиш на себе й на нас усіх. А я просила тебе, бодай до кінця літа залишитися на Левандівці! Тобі в дорогу ніхто не може спокійно ввійти . . .

— Костирка тобі коні на вчора обіцяв і маєш тепер коні! Вже перевезені всі речі . . . Веде за руку якась мати двоє дітей та третій під тоболом із рештками свого майна хвіється та поволі йде за ріднею. — А хіба ж я у змові був із тими нічними дияволами, що залізом засипали місто?! Жоно, замовчи, бо кину все серед дороги . . . А я тобі вже говорив, — піду та ти роби собі, що далі буде тобі вгодно! Мені ще не лячно за кріс узяти та на старі роки війну собі пригадати. Піду, зголошуся до дивізії, а ти сядь та плач! За мене діти гроші одержать, але тобі, коли не переведешся з твоїм вічним наріканням, краще буде одній з малими дітьми . . . Мені їсти дадуть, а ти, пам'ятай, і гляди! . . . Стільки ж багато тої недолі на цьому білому світі та вона ще свідомо своїми руками гріб мені копає . . . Ішов хідником і оминав западини той батько дітей і двигав на своїх раменах залишки свого майна, що врятувалися ще з-під бомб . . . А що мають робити люди, яким і стільки, що на них, майна не лишилося?! У вогонь скочити, чи взаємно себе різати й мордувати? . . Біжи, біжи за матірню, Андрійку, щоб ти не згубився . . .

Мільйони щодня гинуть на фронтах, та хоч ми себе шануймо! Навіщо інакше жити, як у рідній хаті не буде злагоди та спокою? — Той батько плентав ногами та журився: — Хлібні картки хотів я до шафи сховати, але ні, думаю собі, — піду хутше рано до праці та ще заки діти до школи зберуться, забіжу до бакалії та на час із хлібом додому вернуся. Маю ці картки за пазухою, то й хліб рано буде. Не помремо ще з голоду. Добре деколи себе чи своїх добрих думок послухати. А так буди б ми без хлібних карток осталися! Жди ще пів, або більше як по-

ловину місяця на нові картки . . . Мені байдуже, але діти похворіють без хліба. — Мамо, я їсти хочу! — заплакав Андрійко; мати не зважала на його плач і далі хутко бігла дорогою.

Якісь гуси гегегають, голосно тріпають крилами. — Чи ті в багажнику вантажного авта, що будою приперлося до муру, чи десь в повітрі летять дикі гуси? І голосно гегегають . . . Вони втікають геть, бо світло коле їх ув очі, і собі десь поблизу дороги на бузині зацвірінкав малий пташок; він збудився від гусиного вереску, і хутко знову заснув на своїй гілиці.

Потяг до Старого Самбора стояв уже на рейках, але не було жадного натовпу на двері. — Чи люди в місті не знали, що поїзди ще їдуть, чи боялися вночі без нічного дозволу ходять по вулицях? — Не легітимують, тільки відразу стріляють . . .

На перон пускають вже без пляцкарт, а можна було й без білету їхати. — Це евакуаційний поїзд. Видано дозвіл, щоб до поїздів приймали всіх утікачів. І буде ще примусова евакуація. Всі жінок і дітей і старців і таких, що не є в місті конечні до військових дій чи інших потреб — усі мусять виїхати поза Львів. Львів буде боронений. І хліба треба більше для війська, та квартир. Усі школи вже забрало військо; діти одержали ще під кінець травня, а деякі ще в квітні цілорічні свідоцтва й на село мусили з міста виїхати. Всі лікарні та шпиталі хворими й раненими переповнені. На техніку та до гімназії щохвилина транспорти ранених привозять деякі вояки жахливо мають змасакровані лица, ані очей не пізнати; деякі без ніг і без рук. Між ними є теж уже наші з дивізії з-під Бродів. Вони в перших ровах. — Як би тріснула гребля, ніхто живий не вибіжить із того перстеня. А вчора велитенські автобуси забирали важче ранених із техніки.

І на П'ярів скрині та всю кухонну посуду — навіть усі матраци з ліжок навантажили на самоходи й поїхали в долину Личаківського чи пак Остстрассе . . . До Криниці, до Морщина перевозять усіх ранених; самому губернаторові назначили Гребенів, а станіславівський староста прислав до преси заклик, щоб усі урядовці нетайно явилися на місцях своєї праці. За пару днів буде рільничо - город-

нича виставка відкрита, і показ, як хлібороби навчилися працювати коровами на ріллі. Галицькі хлібороби найкраще працюють! Вони під новою управою швидко двинули з руїни свою господарку, знищену колгоспами, радгоспами та сільрадами.

— Солома, лахміття, скринька від куль, бляшані коробки з консерв, якась стара газета, мазь смердить, лантухи, загублена летунська шалка, недокурки, кінські відпадки, чобіт крокодиловою лашцею торчить коло хідника, вітер листує в книжках, бульба, гори сміття, гнилі, помий, скрині на біло вапновані з протипожежним піском, здохлий кіт, розбита скрипка, добрий ще гребінець до волосся, огризена кість, поломане крісло, кишки з фортеп'яну, афішка зі закликом до праці батьківщині боком під струнами фортеп'яну, відламки цегол, кусники хліба та заржавіла дірава кухонна рура, — всяке барахло облогом стелиться на найкращих, головних вулицях великого міста Львова.

А колони плинуть, клеочуть і голосно рубають залізом об бетон вулиць . . .

— Де біжать ці люди?

— Застрілили лікаря . . .

— Певно в кавярні з кимось зажерся . . .

— Та що ви вже белендите, люди? Доктор Ластовенко найкраща лікарська сила . . .

— На нього вже давно відказувалися . . .

— Але чому поліція мовчить?!

— Вони боягузи . . . Бляшанку з молоком розбити потраплять . . . Але серіозно взятися за роботу . . .

— До лікарів узялася банда . . .

— Перед тижнем замордували лікаря на вулиці . . .

— А напад на Личакові на поліцію! . . .

— Чорт на цьому визнається! Хто це все видумує . . .

— З самого вечора, ще люди на вулицях були, сипнули градом із ручних автоматів і до середини вдерлися . . .

— Жандармерія оточила вулицю, але бандити на цвинтар повтікали . . .

— А я вам кажу, що вони в криптах увесь свій штаб заховали . . .

— Навіщо їм гробівців?

— Кожна шельма, кожна хата, кожна двері, де ляшня живе, дає своїм „зьомкам” захорону . . .

— От, і в тому біда, що в нас село, а вони мають вулицю . . . Поліція не потрапить боротися вулицею . . .

— Те ще не все — на Пісковій горі штуки всі показувати . . .

— Хіба ж вони це з власної охоти роблять, така для них почесна праця?!

— Але, якби за кожного українця нащабанити бодай десятком обивателям добре в очі, — ви побачили б, що вони перестали б мордувати лікарів . . .

— Не доховаємося скоро такого фізика; він катедру вів . . .

— В тому то й річ, що вони найкращих вистрілюють! А треба було докторові Цимбалістому в те мішатися?

— Прийшли до його хати на Листопада, задзвонили до хворого та зімняли йому кості, що й досі бідачisko на вулиці не показується . . . І хату ограбували . . .

— Хай дякує Богові, що на цьому обійшлося . . .

— Але за те, доктор Кашубинський — не дав себе перехитрити . . .

— Що, як, де сталося? Оповідайте Він завжди лік на таких має. Ми знаємо, що на нього не так легко сильце заставити.

— Не кажіть — гоць! — коли нічого не знаєте. Бачили ви. Докторові Василеві Кошубинському теж принесли до його хати впрок смерті. Чорне на білому видруковане:

— „В іменю подземней, вальчонцей — длятего же пан врого односіл сен до ойчизни — кара смерці . . . ”

— Що ви сумніваєтеся!? Мені в живі очі пан доктор Кошубинський самий отаке оповідав: — Панно Нусю, чи Оксано, ви сьогодні пишіть двадцятьом лікарям запрошення. — Чого ж у вас такі великі стали очі? Робіть; що я вам велів. Двадцять запрошень до моєї канцелярії! Но, хай буде на четверту по-полудні, зробимо собі збори. Хай зійдуться панове колеги . . . Я вже знаю, що їм треба під ніс тицьнути! Мене не так легко на манівці звести . . .

— В означеній порі зійшлися поляки лікарі в хаті доктора Кошубинського. Він попросив їх усіх двадцятьох до

окремої кімнати та заявив: — Я маю зв'язки з Бульою. Вам хіба відомо — хто такий Бульба. Для нього я передав список усіх ваших прізвищ.

На це зірвався один молодий лікар із обуренням: — Як ви, пане докторе, посміли таке робити?! Ми протестуємо проти такої вашої поведінки. Це ж нечувана провокація.

— Прошу успокоїтися, — спокійно перебив йому господар хати. — Я без причини нічого не роблю. А тому, що хочу бути супроти вас льюальний і товариський, скажу вам, що мене спонукало дати ваші прізвища отаманові Бул бі. Ось-де, бачите це письмо? На ньому стоїть чорним на білому: В ім'єню підземней, вальчонцей сказує сен пана на смерць пржез розстржеляне . . . Тому саме, я дозволив собі — далі говорив доктор Кошубинський — передати список із усіма двадцятьма вашими адресами в руки Бульби; та що далі буде, ви сами найкраще розумієте. Дякую панам колегам, що загостили ласково до моєї скромної хати. Для мене велика честь вітати таких гостей. Зокрема прошу мені вибачити, але я вважав моїм колеженським обов'язком повідомити шановних колегів по фаху, — це не тільки про мою голову справа, але в першу чергу про ваші вельмишановні — так мої панове, — голови. Я хочу бути з вами далі щирим. І дуже я за вас турбувався, щоб — Борони Боже, — не сталася декому з панів колегів яканебудь кривда.

Лікар-доктор Кошубинський був міським начальним лікарем і головою Каси хворих; як людина високої товариської та громадської культури, він не поминув ніколи нагоди, щоб своєю приязністю не звеличити кожної прилюдної імпрези; він залюбки вчащав на всі вистави до Оперного театру та брав участь у всіх зборах і нарадах, що мали зв'язок із поширенням культурного рівня краю.

Коли ж вистава в театрі, або інша імпреза протягнулася поза поліційну годину, він завжди всміхнений, в бадьорому настрої вертався до своєї хати та ані на думку йому не приходило, що його особиста безпека zagrożена.

— Пане докторе! — зустрінув одного вечора доктора Кошубинського один з тих двадцятьох лікарів — Бійтєся

Бога, та е ходить під ніч по місті, це ж про наше життя ідеться . . .

До речі — доктор Кошубинський одержав ще до кількох днів письмо, в якому писалось: — Вирок відкликаний, сталася помилка . . . Вальчонца підземна . . .

Ці травневі вечори, а потім кожний день гарячого в тому році червня позначували себе товстим письмом записаними подіями. Ні, ці важливі події прибрали на вазі ще з кінцем лютого, або радше з перших днів нового року. Ця лента історичних подій швидкобіжним темпом розвивалася. Те, що ранком було утопією, вечером про те всі часописи великими наголовками бубнили; за що перед пару днями головою можна було накласти — сьогодні про те горобці співають; в сірий кут пішла велика весняна кампанія, в пресі та на стінах вулиць багатомовні проголошення переджнивних кличів „Фронт і запілля одна рука!“... „Всі сили до перемоги!“... „Праця на рідлі — вояк на фронті!“... „Щадити енергію, — паливо - біле золото!“... Сорокати паркани, наріжні стіни кам'яниць, окремі до цього вистави: „Ворог чигає! Мовчанка золото!“... „Тристатисячний робітник на роботі!“... „Для добра батьківщини — почесна праця“...

На видних місцях великі афіші, стінні газети, ілюстровані відозви, заклики... А на залізних частоколах огорожі перед рогом Оссолінею стоїть великий у чорному лахмітті манекин жида й рукою вказує дорогу в напрямі до вулиці Коперника: — „П'ятнистий тиф“ — кричать афішки, — „Боротьба з язвою“. „Нечистота — хвороби — бацили — воші!“ „Бережіться вошей — воші розносять тиф!“ „Чисті мешкання — джерело здоров'я!“

Перед залізною входовою брамою до палати при вулиці Коперника під шостим числом великий транспарент — від вулиці до вулиці на широкій шматяній ленті напис: „Протитифозна вистава“. І знову горбатий манекин сперся об стіну входової брами та рукою вказує прохід до палати. „Воші — зараза — смерть“ — вітер шарпає чорною таблицею з написом і пèрехилив манекин наліво, так що він стріпихатою бородою заліз між залізні дроти огорожі. Горобці цвєрінькають, сідають на дерев'яну голову та юрбою кидаються на гори сміття на хідниках. Змерзнута ста-

ра бараболя розтоптана під ноги, лахміння, кусні газет, золоті рами з якогось образу, зів'ялі незабудьки, жіночий капелюх, сміття, дитячий поломаний візок, зломана ложка, заялозені папери, штучні зуби, помій, сірий від плісні хліб, біжать, утікають від смороду прохожі, перескакують гори сміття, дехто хустинкою затулив собі уста... Або завертає в половині дороги... — Авже ж, правду говорять розліплені на найвидніших місцях і на рогах кам'яниць афіші: „Нечистота — воші — п'ятнистий тиф — зараза — смерть”.

А небо стояло над містом італійське. В цьому блакиті сонце жарке, і слина в роті висихає. А думання роєм снують в очах і думка випереджує думку. Дехто мляво позіхає та крізь сонні очі тупо дивиться на це голубе небо. Сидить людина, розперши на Валах на лавці та про ніщо не думає. Перед кіном вояки товпляться, сміються та їх лица повні крові; танцюристка, що на фото, в прозорих тюлевих перев'язках, широка в бедрах і обі руки піднесла до гори. Вояки пальцями крізь скло доторкаються фотокартки і хвилину постоявши, або один одному понад голови пробують очима зблизитися до танцюристки, позичають у себе взаємно гроші та біжать до каси по квитки. В їх очах кров, і мокрі губи щораз язиком зводжуються... Непристойні, вривчасті якісь слова без толку пробігли в коридорі та голосний регіт приглушив цю розмову. І ще хутше побігли вояки з квитками до кіно.

Білі голуби залопотіли крилами та злетіли на бетонний басейн із водою перед аптекою. Вони зразу бавилися крилами на воді, потім видовжували свої голівки та пили воду, а один голуб затрепотав своїми крилами та відважно полетів під срібні водограї, що в басейні воду прочищують. Від пощуму його крил усі білі голуби зірвалися на свої мало в собі живої відваги й свої очі оживити хоч дрібною радості.

— Сонце, ти велике сонце, ти одно знаєш, де ці шляхи, які ці дороги, кудюю ведуть ці крутобіжні стежки?... озері. Хтось із прохожих задержався перед басейном і хутко добув із кишені білий папір та почав кидати кришинки хліба чи чого там — малим горобцям. широкі весла та стрілою полетіли високо - високо понад чорні мури румовища та спалених домів. Але на їх місця

швидко прибігли сірі горобці та вони не пили воду, але малими чобниками пробігали кругле дзеркало басейну та бурю вчинили від помаху своїх вітрил на цьому зеленому

І небо італійське далі стояло над містом і своєю тишею м'які пелени стелило над головами мешканців; це лазурове прозоре небо в пелюстки блаватів одяглося; глибиною голубих своїх очей не було далеке від твердої землі. В золото вдяглися стрункі верхівки Волоської церкви та найвища вежа собі під ноги кинула поганський півмісяць і широко розвела рамена свого переможного золотого хреста.

Місто жило під цим лазуровим небом, одначе воно не

— Мозок людський не всілі видержати того всього...

— Скільки ще разів прийдеться кидати ці священні пороги?... Навіщо?...

— З яких криниць доведеться гасити цю снагу, що заодно мов душиною кидає отим багатим у свою долю, але безталанним українським народом?...

— Ти, сонце, біжи, мерщій утікай та своє в княжі діядеми опромінене лице в чорне багно занури! Ти не світи нам, коли не вгасиш нашої зневіри...

— Тобі любо з висот глядіти... А де ж твоя чудодійна сила, щоб немічні очі в бистрий зір привернути, людям мов паралітикові свої чарівні сили в серцях запалити?! Ех, ти вже ясне сонце...

— Глумишся, та легко тобі сказати: — глибоко різьбить душу те, що в терпінні знайшло свій початок...

— Хай уже буде; та будь хоч мачухою, коли доброю матір'ю не потрапиш!

Біла голубка знову прилетіла до зеленого дзеркала води та знову пила, прямо з гирла водограю, вона ловила своїм дзьобиком самоцвіти.

Суворі очі, зі страху видовжені лица, або байдуже розключені пальці на руках; стриму вже від тижнів нема цим походам; їдуть підводи, валки здогоняють себе, канони, різні військові моторизовані частини плинуть як день, так ніч, дрижать від тяжких колес мури високих кам'яниць.

— Не знає історія таких жахливих картин. Хіба ще перед Джінгісханом люди на поталу все кидали й розбігались світами, щоб хоч життя своє зберегти!

По місті ходила журба та губила свої сліди на твердих каменях.

— На іншу вулицю перепровадитися...

— Ще краще на провінцію шезнути...

— Або документи собі підробити...

— У горах було б таки найбезпечніше...

— Коли прийдуть, поїхати далеко на схід...

— У чужому місті легко пропасти...

— А доктор уже вислав своїх дітей з дружиною...

— Мое золото Де візьмеш на паспорт грубі тисячі?...

Відень дороге місто...

— Треба ще дорогу знати до тих з паперами...

— А на Лонцого вже тільки ті, що їх викинуть. Решту вивезли...

І з нами не краще світиться...

— Перекупки хліб поховали...

— Сьогодні фіри стояли на вулицях і баби продавали молоко...

— Повтікали директори, не було кому підписати контингентової картки...

— Люди за сіллю кинулися...

— А той лікар, що на перехресті Фюрстенштрассе й Байок має свій дім, дає всю хату з обстановкою тому, хто напевно залишиться та буде лильнувати його мешкання.

— Мудра голова, тільки повинен би піти ще до нотаря контракт підписати...

— А що думаєш? До таких панів псубратів сьогодні світ належить. Пани, вельможі! Коби свою собачу шкуру зберегти!...

— Всі магазини пішли за їх руками...

— Дурний той, що їх возив. Я б махнув автом за місто, об'їхав бічними вуличками та вернувся б: — Ходіть, люди, беріть, це ваше. І добра пам'ятка по мені була б...

— До Кракова їм дорога... А ще мудріші прямо ваго-

нами до Катовиць...

— Боїться, щоб йому випасене череве не збіліло...

Ск...ий син, один їде на одному. Пасібжухи, черевані!

— А люди? Їх може холера вимести!...

— Подумав, може, котрий ск...ий син - черевань: а з

вами, бідолахи, що буде, коли самі залишитесь в місті?! Поздихайте з голоду...

Чорний павук снував своє павутиння та довгими ногами перескакував з вулиці на вулицю. Від того снування довжилася журлива думка; люди безрадно розхрещували рамена, приятель утікав від приятеля, дехто кивнув головою та самий не знав, кому й навіщо він притакує... Або ще один здоганяв другого та зупинивши: ...Пробачте, я вас узяв за когось іншого. А той каліка, що прохожим чистить чоботи, на одне око сміється, та його щітка раз по чоботі, раз по штанці мандрує: — І диявол і чорт однакові роги мають... Усе ірунда! Люди, не божеволійте, усіх нас не вистріляють...

Фіякерська кобила стояла на трьох ногах, долішня її губа обвисла, та горобці крилами билися на рижку хідника. А далі ще стояв перехилений, неначе жебрак з торбою, трамвай, та вуличники в кондуктора й пасажирів бавилися:

— Язда, сьогодні задурно возимо панів — саму інтелігенцію... А ти, Болек, випни живіт, щоб пізнати було, якого лана райцу наша машина везе... Кирпата Манька, прошу сядаць, тут місце для чцігдної граб'янки... Оберни, ти шафнер, таблицю, щоб видно було, для кого напис... Дзень, дзень, — ударяв босою ногою вуличник об трамваевий дзвінок і термосив замикачем: — Пся мать, як скрегоче... Поїдемо до гаражів, олив'ярка порожня! На середині міста! П'яху нема, і пісок забрали... Шкода, що вивіску з першого возу не причепили собі на задок... Язда, язда, дзень, дзень! П'ять хвилин припізнення, мусимо надробити... Ідемо, пся мать, курча, печена... Язда... Нуру - фуру... Телень...

„Кракедани” муравлищем роїлися; юрба дерла собі в рук лахміття, всяке дрантя...

— Беріть, люди, бо завтра не буде... Права, ліва — шицко едно, аби холява...

— Ти, лапай грабіну, вона спуляла полотно і мило схо вала за пазуху!

— Або то мое? Самий хатрака валяй...

— По два гуралі, за два гуралі метер більське, сосновичанка... Пріма!

— Дай му в рило, хай не стоїть морда замазана, як ржондовий огер...

— Тиню, риню, финю, — сліпий катариняр обертає корбою та співає:

— Вой, та кленска велька,

Вой, не плач, Анелька!

Мій кухани в фурдигарні,

А цуруня під лятарні...

— Вірджнія, левенті, махоркові... За сотку півтори сотки, а за десять — двадцестять...

— Родзинки, родзинки, перники, мігдаловий, крухий, цитрина, балабухи...

— Казю, морово, та без облави...

Миські щурі вилізли з усіх своїх сховищ на „Кракедани.

— Сконцентрований трупе, як ся маеш?

— А ти, Дзюндзю, пйоруне, дай грабу!

— Маеш, Фелек, самороднер?

— Добра, бича гожала... Ху! Стопроцентова...

— Волай ту розпрувана! Гольній...

— Симфонія, болгарські, левенті... Бакун снятинський, дрібно ржненти...

— Сип до гарсці... І виривай!

За рамена схопилися два вуличники й тягаються по болоті. Але юрба не цікава на такі герці. Шибениця ще стоїть за театром, і від неї втікають очі.

Тоді з юрби виступає кремезний, грубий, пухкий наче жидівська перина, „король” вулиці:

— До мене, банда І тих двох мені сюди дати! Ти знаєш, хто такий Пруй - Валерко? То пам'ятай: від моєї граби гали гаснуть! За те, що ви безпорядок на вулиці зчинили, гуляй мені один з другим під душеловку! Аби мені до п'ять хвилин не було тої шибенястої драбини перед очима! Анс, цвай!

Юрба на площі сколихнулась та ахнула:

— Злотий Фелюсь! Брилянтова голова!

— Догори з ним! Віват, віват Пруй - Валерцьо!

Наче м'ячиком підкидала вулиця свого вождя на руках і забула про свій крам... А потім підбігла до театру, виважила тисячами рук шибеничні стовпи з землі та підняла собі над голови. І всі театральні реквізити, що залишилися під муром, юрба змісила з болотом.

А катариняр далі обертав корбою та співав:

— Вой, минувся злотий час...

Вой, забрали вітця - матку,

Окремо сина й ту дзятву,

Вой, погнали в Сибір - ляс...

Скрекотала катаринька та пригравала басом:

— Тиню, риню, финю...: Кха, кха... Гунду, рунду, бунду...

У поспіху завжди плутаються руки... Двері з кухні до кімнати були відкриті. Радник Примота вдарив себе по пальці молотком та з криком прибіг до кухні:

— Гарячої або холодної води у мидницю! Від ранку борикаюся з тими клунками, та скриня вже завалена різним дрантям, ніде голки пропхати. А тут дві шафи, креденс, консолі, тапчани, образи на стінах ще зовсім рук моїх не бачили...

Радник Примота тримав пальці в гарячій воді, ніготь почорнів від удару молотком. Сердитий був на себе радник.

— Я хіба не мовив ще в березні — їдьмо! Ні, ще час, усі задивилися на цю побожну Настю й вперлися: — Большевики ніколи до Львова не прийдуть...

Пробував радник одною рукою вишнута з кишеньки срібну папіросницю, щоб цигарку добути: — Не прийдуть? А чому всі уряди вивозять до Кракова свої папери? Телефони, машини до писання, і жарівки повідкручували... Чому ця ваша Настя на це не дає відповіді?

Пані радникової не було в хаті, вона побігла на сеанс до доктора Частовича. — Він же найкраще знає, що каже Настя! І на радіо передавали в чора вночі — треба брати на короткі хвилі, посередині між Львовом і Братиславою насунути стрічку, тоді першоклясно чути. — Мілітарна сила, — мовив той заповідач — колосальна. Їй ніхто не опреться. А ця нова карта поділу старого зігнилого континенту вирішена на конференціях у Тегерані та в Каїро. Хоч прийде зі сторони союзних нова зброя, але на зброю є противзброя. — Ми літаками, — кричали на радіо — небо прислонимо, міста зрівняємо з землею, і скоро вирішимо кінець війни... Вони концентрують усі свої війська та резерви

на Атлантійському валі... І тому поспішно скорочують свій східний фронт. Ближче буде постачання...

Очі радника Примоти зупинилися на куску якогось журналу, він похилився нижче та, прочитавши підпис під ілюстрацією, голосно засміявся:

— Справді хитро - мудро й вірно схопив карикатурист ці настрої. Перед крамницею стоять люди в черзі, та в одного вихопились слова: „Менш, Україне...” Люди ждуть на приділи перед святами... Радник обернув у руці кусок паперу, відложив на край стола свою цигарку: — Це ж капітальне! Багатомовний рисунок. „Вінер Ілюстрірте” між гумором поміщує такі картини. Воно й правда, що гуска смачненька — пригадав собі ще щось радник, кинув недокурок та почав одягати в коридорі своє пальто. — Шо задумує професор Ріпейко? — швидко біг по сходах радник Примота й далі думав: — Лікарі перші повтікали... Хоч їм не було сенсу найбільше боятися. Лікарів кожному треба. Гімназія ще під кінець квітня розв'язана... Невідомо, кудю розбрилися професори? Лев до Дзюрдзьова виїхав, Гулей кудись під Самбір, Мечник — його теж не видно, може, під Туркою поселився; Радзикович і Тершаковець у Криниці ще разом з Ярославськими вчителями організують курси для гімназистів; Хома аж до Відня втік, А Сапрун з Інституту задумав до Берліна... А втім, хто знає, скільки правди в цих вістках? „Краківські Вісті” перестали доходити, від трьох тижнів їх нема в кіосках ані перед технікою, ані на Валах.

— Добридень, пане маестро, — саме зупинився радник перед кіоском, — маєте нову пресу?

— Ні, на жаль, пане раднику! І „Львівські Вісті” сьогодні не друкувалися ще... Кажуть, що вже всі телефони вилучили, скрині з машинами возять автами на двірць. А по ди ректора друкарні Костика ще вночі під хату автом приїхали та з ліжка витягнули, щоб рахунки та якісь папери приладив і підписав...

— А що думаєте, пане маестро, треба буде й нам чимчикувати?

— Га, пане раднику, в мене велика сім'я, але ви ще сьогодні можете спробувати. Потяги стоять на двірці для евакуйованих. І мало хто біжить до цих вагонів. Хтось таке сказав, що всіх вивезуть і залагують...

— Недобре, недобре, — журився радник Примога й не спішився, хоч колиб у нього крила, ох, він знав би, куди йому діватися.

Перед наріжниками на Лонцкого кінчили мурувати малі бункри; один удолину Коперника та один очима до костела. Перед брамою скріплена сторожа з автоматами та шоломи на головах. Довге авто з плятформою...

— Виводять, — радник хотів зупинитися, але самий злякався своєї думки. Можна зовсім невинно попастися. Хтось минулого тижня заговорив до в'язня, що його вела сторожа, та досьогодні додому не вернувся... Італійців ще від тоді нема в палаті... Мадярські частини... Пуцибути бігають перед брамою, напастують вояків, дурниці плетуть, один одному відбирає роботу... — Левенті, кенір, пенги... Шпек... Нем - са - бот... Тудом...

— А, моє поважання, поважання, пане раднику, ви ще сидите? Чекаєте до останньої хвилини? О, я знаю, ви завжди належите до найвідважніших! Що чувати, пане раднику? Який я радий, що можу з вами на давні теми поговорити! Ви кудюю, до міста чи з міста? Я вас проведу. Мені байдуже; я раненько приїхав з заходу, — кашлянув професор чи редактор в одній особі Іжацький та вів під руку радника Примога.

— Моя рідня в Криниці, деякі речі в Кракові, між знайомими, звичайно... Але я маю ще деякі справки поладнати, то думаю, ще заскочу та на наш город подивлюся. Невесело заповідається... А ви кудюю задумувалиб, якщо можна запитати? В гори? Чи за гори? В нас спокійненько, жадної тривоги нема; село близько та чудова та Криниця. Якби мене урядово не слали перебрати ще деякі важливі папери в Палаті — я ніколи не відважився б під самий вогонь. Хліборобські діла важливі, це основа господарського життя, — не давав радникові прийти до слова професор Іжацький.

— Ми, це вже така наша хиба та в цьому недоліки, що всі задовго думаємо, застановляємося... А тут треба хапати, що попадеться під руку... Та якось себе примістити... Пізні ми Івани, пізні Я завжди говорю: — хто перший, той найдалі поїде. І мури не видержать такого напору. Хай тільки прорвуться повзами на одному відтинку — аж тріщатиме. Від Сокаля згори, дощенту, камінь на камені не

залишився, збомблений Золочів, а що там таке має містечко Броди?! На заході висадка йде від моря...

— Ні, ні, дайте вже спокій, пане. Даруйте, добродію, але в мене ще важливі справи, мушу заскочити до аптеки по ліки. До побачення, до милого побачення, — хотів радник вирватися з обіймів професора.

— Дуже мені приємно, ох, як мені любо, пане раднику... — низько кланявся капелюхом пан Їжацький. — Заходіть, заходіть, коли тільки вгодно; наша хата третя від „Патрії“, дещо наліво, лісок, чудове підсоння, джерельна вода „Криничанка“ — оце наше тимчасове житло. Не забудьте ж пане раднику, в Криниці вілля „Віта“; кожний вам дорогу напам'ять покаже...

По обіді почав дощ падати. Зразу крізь сито, але по деякому часі мов із ведра ринула злива. І небо заволіклося чорними хмарами. Струмком бігла дощева вода з ринви і дзвонила на всі лади.

Але радник Примота не зважав на бурю, тільки біг на двірць. Трамвай не їхали, про авто шкода мріяти. Всі авта забрали. Коби ще деякий поїзд... Хоч один вагончик... За всяку ціну треба вибратися... А може б коні та візок? Самому хоч би й пішки коло воза... Далі вже в дорозі скорше трапитись нагода... Може, з військом... Аби лише вдома не сидіти... Найбільш дратує ця непевність, що завтра буде? Краще найважче зло, коли воно вже відоме, ніж заєдно в думках побиватися...

Ліве крило двірця горить, збомблена верхівка, у весібулю вітер гуляє, перекидає на долівці паперами, та грубі дощеві краплі звисока падають на твердий камінь. Радник злякався такої пустки, але побіг до ждальні, але й тут ні одної людини не було. Всі двері наостіж відчинені, в касах усе догори дном перекинене, шафи розкриті та на столах ще сліди, що перед хвилиною тут якісь ще руки за чимось шукали. Груба якась книжка відкинена в кут, залізничні квитки сотнями валяються на землі.

— Це ж господарка... І на пероні лиш один вагон під стіною, без вікон, і двері виломані.

Гей, долиною, гей!

Широкою, гей!

На конях чвалували вони, сини України. Скорострія

за плечем, і ручна зброя за поясом. А треба ще, то знайдуться гарбузи! У нас же кармани повні... Сяяли до сонця бронзові лица та білим мармором сміялися уста.

— Гей, хто в лісі, озовися!

— Та ми в далеку дорогу не думаємо...

Горіли в них вогнями соколині очі, а рука сама за пістолю хватала.

— Ліс і діброва, зелений гай...

— Приставайте до нас, кому смерть мила!

Вони надавлювали колінами кінські ребра та вихром мчали в сонячний простір. І від їхньої швидкої їзди не було куряви на шляхах. У сонці купалися юнацькі груди та їхні серця від цього росли в сталь гранітну.

— Гей, широкою, гей!... — п'янів від юнацької пісні весь небокруг, а ті люди, що на розстайних шляхах кормили свої коні та кращих шукали доріг, — і вони чола свої розпогоджували. Бо лісня ця кришила всі запори на своїх мандрах, хмари на високому небі розганяла та не змирала й не гинула десь у дебряних надрах! О, ні! Соколина туча бігла на крицевих крилах, і довгогриві коні громи сіяли з-під своїх швидкобіжних копит!

— На батьківщині наша твердиня та ми її — хоч би й судилося згинуть до останнього — не залишимо!!! Хай усі виберуться, та ми самої землі не лишимо. Сідлайте, хлопці, коні

— Гей, хто в лісі, озовися! Гей!...

Сільський цвіт — найкращі дівчата — Мокрина, Дарка, Гафійка, Наталка, Тетяна, Оришка — вони у вінож сплелися за руки та сонце ловили, що сміялося на бронзових лицах.

— А хто їм рану перев'яже, як червона куля вдарить?

— Вони мають сталеві груди... Панцирі...

— Я вчилася...

— То ходім... За ними...

— Як же так?

— Ні, бричку по тебе пришлють! — сміялася Оришка з Мокрини, а Мокрина тримала руки заплетені в запасці та за серце держалася. Вона боялася і вдома залишатися, бо казали, що всіх дівчат вивезуть німці з собою на роботи...

І кудись бігти за цими лицарями — вона рада б.. Але що їй там діяти?

— Боїмся? То сиди на залічку..

— Хай жде, щоб її забрали; бо вона вже забула, якою з цих робіт Палажка вернулася. Ходить сирота та й плаче.. Гірко плаче на свою долю та ще якесь отроча за собою волочить.. А дівка була мов сама молочна рожка..

— Хочеш, щоб і з тобою таке?... На ганьбу?..

„Зелена рута, білий цвіт,
Розпущу си коси, піду в світ..”

— То можуть усі в селі знати..

— Але тепле одіння не забудьте!

— І міцні чоботи..

— Я знаю дорогу до Турчанських гір..

— Ми їх здоженемо..

— І білого плаття кожна візьміть..

— А вчора в нашому саді нараджувалися.. Я чула.. І батько мовив; „Я самий піду й дівка пущу, як треба буде.. Я не бороню, Гафійка добра в матері помічниця і страву знає чисто приладити.. Радше з вами виховається, як би мала десь у чужині..

— Гафійко, у вас є добрі коні, може б під'їхати, то ми й хліба забрали б?!

— У кого збираємося?

— У нас, — скоро перебила Тетяна, — я вже маю все готове.

— А я б побігла ще на матусину могилу попрощатися, — просила Дарка.

— Ми на тебе зачекаємо..

— Візьму меду, бо від нього близна скоро присихає.. І всі гроші, що їх покійна мати прискладала.. Може, треба буде.. Десь буде по дорозі якесь місто, то можна б за гроші до аптеки.. З порожнім не підемо..

— Ні, я чула ще в саді, як вони між собою розмовляли, що в горах мають усе приспособлене; тільки рук їм треба..

— Отже, коли? Тепер буде година.. — Дарка прислонила собі очі дашком руки та на сонце глипнула, — десь часок по обіді, а ми на четверту повинні бути готові..

— Я ще хутше прибіжу..

— Хай до нас зразу зайдуть кіньми, я наготовлю каші, пшонна та мука стоїть у коморі, недавно з млина.

— Ей, не плачте, жінки, не плачте...

— До сивої коси будете діток своїх при собі держати?

— Коли сподобали собі, то лиш — щасливої дороги...

— А хто нас на старість вигодує?

— Та що ти, жоно добра, верзеш? Хіба вони в світ за очі?

— І ми туди підемо...

— Хай тільки гірше припече, все кину, на коня сяду та собі погуляю...

На воротах одні та одні на перелазах стояли — батьки й матері...

— І синів наших здоровить...

— На тобі, дівчино, на щастя і Божу поміч медалик, що від Чайковицької Богородиці...

— І рук своїх у праці не щадить...

— Цить, жінко, цить... Воно так краще...

— „Гей, зелена рута...

Гей, білий цвіт...

Гей, піду я в чужий світ...

— 0 —

Ті жінки, що з білим ранком прибігли до міста та бляшаними баньками дзвонили за своєю спиною, вони розсіяли по всьому місті крутобіжні стежки. На тих стежках плутались людські очі та думки родилися тривожливі.

— За мостом з великого самоходу виводили багато людей . . .

Бігли ті жінки з заплаканими очима та роздавали зі своїх бляшанок ранішнє молоко.

— Ані слова не дозволили промовити, лише крісами їх підганяли та потім ворчав скоростріл.

Прилучувались люди до цих білих жінок, але вони всі мовчали.

— За рогачкою . . . Як у лісі зрубані дерева . . .

Один чоловік, що держав за руку мале дівча, не вдержав: — І мій син був між ними! Зовіщо його . . . На Лонцького. . .

Він випустив із своєї руки дитину та самий здер собі капелюх з голови, помняв його в обох руках і до мокрого

ще від нічної бурі зливу кинув. Потім у два кулаки заключив свої пальці й жінок з дороги відштовхнув.

— Вернися, чоловіче! Ще з тобою таке вдіють!

— Мати Божа, зглянься з високого неба!

Жінки плакали, поклавши на середину хідника свої баньки з молоком і білі тоболи з хлібом. У руках вони м'яли квітисті запаски та білим рубцем хустин на голові протирали свої очі й мокрі від сліз лиця.

— Перша вулиця від рогачки дотла вигоріла . . . Ми чули на селі, що діялося вночі над нашим містом. І видно було, що аж людина по очах пізнавала людину. З нашого села всі люди вийшли на дорогу, і малих дітей забрали всі матері зі собою.

— Ми добре вночі вгадували, що бомбами запечатали, запалили місто. А вогонь сягав аж до самого неба. Зорі від цих високих білих стін померкнули. Луна біла на всі лади. Велике море з вогнями розбіглося перед нашими очима.

— Чи втікати до лісів? . . . Губилися люди в своїх здогадах, — чи бігти до міста на рятунок, чи вдома залишатися? . . . А, як би так, не дай, Господи Боже, — ці вогні аж на село вихром перекинулися . . .

— Кінець усьому заведуть . . . — плакали вголос жінки на вулицях і безрадні стояли.

— Роби й напружайся до загину та вони прибіжать найчорнішою нічною порою і живцем тебе спечуть, або дах з-над голови зідруть . . .

— Діти висипки подіставали з гарячки, такий страх ударив на весь нарід . . .

Передавали собі всі свої турботи ці білі жінки на вулиці.

— Яка ж мені радість, що колосиста зародила пшениця та град їй ані черкнув своїми зубами! А хто її споживати буде, коли заєдно вогонь зсипається на наш світ із того високого неба?

— То ви хоч хліб маєте не селі, — вмішався до розмови якийсь робітник. — а ми без хліба вже другий тиждень. Ви сієте пшеницю, ми у фабриках працюємо та чорною половою нас годують . . .

— Тихо, не бреші, чоловіче! Вулиця слухає, вона дов-

гі вуха має. — впала з юрби пересторога. — Не знаєш, де за таке беруть? . . .

Робітник, що про хліб згадав, хотів ще дещо докинути, але оқоро насунув собі шапку глибше на очі та між жінок замішався. А це сколихнуло всією юрбою.

— Кому ще треба молока? В мене ще міра буде. Маєте малу дитину? Беріть, люди, додому не понесу . . .

— Сільські жінки закидали свої білі тоболи на рамена, одна одній піддержували, зав'язували собі взаємно кінці верет та тихо босими ногами бігли на твердих каменях і за вуглами кам'яниць губилися, або щезали на перехресних вулицях. Але їх крутобіжні стежки далі плуталися в очах міста й далі родилися на цих стежках тривожливі вістки.

Люди не мали відваги вийти зі своїх хат. Крізь щілину в дверях уверчувалися великі очі, або тихо, безшелесно відчинялися на малу дрібку вікна та вухо жадібно ловило кожний знак життя на вулиці.

— Хто знає, в чиїх опинилося з ночі руках місто? Могли спадунами застелити всі шляхи . . . Або підповзнути з війською танками. . . Не надармо вся ніч у граді бомб віком довжилася . . . Давляча ця мертвецька тиша на вулиці . . . Хай уже самий диявол з'являється, аби раз уже кінець! . . .

Від кута кімнати до кута біжать ноги, та голова безрадно колишеться від рамена до рамена. Руки хоч би найглибше в кишенях і всі думки в далеких, нез'ясованих сумнівах. Гнітуча, прикра, не до видержання така сувора довга дорога . . .

Від понеділка нема струму, але ніхто не розбере здоровим розумом — чи це продумано діється, чи вже всі кінці прорвалися?!

Одні їдуть у цьому напрямі, одні в тому . . . Одні стоять на вулицях і зеленою тарчою здержують усі малі та великі самоходи; ще одні на нікого не звертають уваги, лише важкими гусеницями повзуть кам'яною дорогою та від їх ходи хідники по коліна заломлюються. А залізний стовп, що на ньому неоновая лампа, від такої гусениві, в круглий оборінок зигнувся. Тріщить, у мілкий пісок розмелюється чорне каміння з граніту під колами швидкобіжних гармат, або вогнем січе зубчата колісниця під своїми ногами

Коні іржуть, кричать вояки, якась старша жінка ледво втек
ла з-перед важких колес. — Ех, розчавив би тебе, стару-
хо, уважай! Коли життя тобі ще не остогидло!

Гарячка на лицях, невиспані очі, неголені бороди, за-
болочені по коліна чоботи, кріс у неладі, пістоля не з цьо-
го боку . . . Гуси гегаять десь під багажником, голосно
стукає шофер молотком по залізних пружилах — хай
чорт бере! Зломиться? Закопати в рів таке авто . . . А далі
хоч-би лішком! Тисячі кілометрів найкраща машина не
видержить . . . По-осі в болоті . . .

По повороті додому Нестор засвітив у кімнаті світло
та пробував, читаючи книжку, відогнати від себе це прикре
враження... — Ні сіло, ні впало — дуло пістолі таке холод-
не.. Один кивок пальця і куля могла череп продіравити...
Скорше мільйон виграти на л'ютерії можна б, навіть не ку-
пуючи льоса, аніж сподіватися такої мороки! Терпки за шкі-
рою відзиваються...

П'ятим наворотом Нестор водив очима по буквах, але
вони не клеїлися в речення; думки розбігалися, довга лента
з'являлася перед очима, а на цій ленті: Сонце купається в
озері, Мотря перехилилася з човна, поїзд біжить високим
насіпом, короп замотався в очеретині, хмарою знялися від
води дикі качки, хлопці пливуть на конях по озері, залізнич-
ник кричить, щоб люди відійшли від рейок, каштан упав на
землю з дерева, на двірці відбирають клунки, всі жінки бі-
жать з тоболами до трамваїв, авто перекинене під муром...
Що воно таке? Хто погасив світла? Чорно в хаті? Та чоло-
віче, що тобі Бог дав, бери ж свою нецікаву пістолю?!

Нестор шукав рукою своєї папіросниці, вона на столі
лежала, та черкнув сірником...

— Сирена!.. Ага, в цій порі завжди вилучують світло...
Ні, це на тривогу!

Нестор не пробував уже впорядкувати своїх розбіжних
думок, але поки він у темряві знайшов свою нагортку, було
вже запізно. — Всі мури сколихнулися від страшного гро-
му. Ще вдарив грім під самими вікнами! І ще один десь з лі-
вого боку... Та залізний град посипався на голову... І зараз
у слід за цим градом вогонь продерся блискавицею крізь
чорні стіни та щось давляче за горло — ганчірка десь побли

зу горить чи сірка розліялася своїм смородом? Сльози струмком кануть з очей та нема в коридорі повітря...

— Чи до сховища бігти? — Нестор побіг до сходів, але здолу світляні язички лизали вже сходи та білою змією вертілися на стінах.

— На вулицю втікати! — махінально відвернувся Нестор та зіскочив по чотири сходи в долину під входову браму. Брама на залізні ретязі зачинена! Адже вже від двох місяців існує наказ усі входи до кам'яниць на залізні засувки замикати — вештаються ворожі спадуни по місті, трапляються бандитські напади, грабіжі...

А гов! Двірник! — на повне горло кликнув Нестор до двірникової кімнати, та ні живої душі не було довкола.

А вогні й з вулиці вже з-зовні добувались до дверей. Та ці білі язички, що з-під сутережнярських сходів перед хвилиною виплигали догори й змією вертілися на стіні, пробрались крізь дерев'яні двері до подвір'я та полум'ям стріляли в порожнечу.

Нестор із цього скористав та побіг сходами аж на третій поверх. Він пробував дзвонити до мешкань, але ніхто зі середини не відзивався. Де ж усі мешканці поділися? На стрих повтікали? Побіжу я теж туди — одним стрибком був уже Нестор перед дверми, що до стриху. Та й ці двері сильно заригльовані. — Спадуни крізь дах пролазять до хат...

Далі не можна було бігти, бо хоч чиєсь мешкання стояло наостіж відчиненими дверима, але й тут не було сліду живої душі. — Повмирили всі люди, чи яка біда? А надворі зробився білий день. Довкола вогні горять. Від подвір'я бух тить полум'я аж до другого балькону... Громи далі грюкають, але вже далі... Вулиця теж у морі вогнів, а клуби диму в чорне річище довкола розліялися. І вихор мече, полум'яні китиці кидає на всі сторони! Всі доми під ряд у вігняних обіймах! Сморід, дим давить, із очей добуває сльози... Повітря важке, залізне опертя на бальконі в руку вже пече. — Господи! Боже, нема вже рятунку? Хіба по риніві на дах лізти? Або в долину скочити... А гов! Люди, люди! Рятуйте!

Від цього оклику Нестор спам'ятався та хутко побіг сходами в долину. І ці сходи вже гарячі! Він убіг до свого

мешкання, хотів іще дещо на швидку руку із своїх речей рятувати, але чиїсь білі наче мерця руки догори поперед його очі піднімалися. Нестор від переляку тріснув за собою дверима та самий не знав він, яка сила пригнала його до лазнички. Він засвітив сірника і з радістю знайшов на лавочці свічку. Від цього світла заблистіли мосяжні закрутки водопроводів, вода ще не була вилучена.

А вулиця тоді вимерла... Вітряні бляхарі ринвою колисали та в трубу звиненою бляхою черчали над прірвою, що від бомби розрилася перед входовою брамою. Ця бляха з великого даху лиш одним рубком ще держиться берегів румовища та кожної хвилини може впасти на середину хідника. І грубі мури кам'яниці відійшли пів кроку від своєї підстави, ці грубі стіни не видержали повітряного напору та розсунулися наче людина, що подається назад перед напастю. Крізь щілини дверей, або з кутків вікон чигають якісь очі; тінь мигнула за роздертою заслоною, та далі спить вулиця...

Потім ще якісь залишки пробігли серединою вулиці — невідомо, хто вони? Ані це військо, ані цивілі... Перед театром ні живого духа на плянтах, і на Валах вітер бавиться закинутими паперами. Біжить, біжить вітер, широкими крилами згортає пил на чорній, смолою поливаній землі, ловить трамваєві білети, десь і листок уже заблукався, хоче згребти присохлий недоїдок хліба з землі, але смола не лускає. Потім у мале коло скручує ще вітер усі ці залишки, трубою підносить вище дерев і чорним дощем знову сіє на брудну землю. Десь, наче з цієї труби, висипалися вуличники чи краще голодні діти та біжать від залізного коша до смітника й видирають собі звитки паперу. Чорними очима дивляться розвалені доми, — ходити по старому цвинтаріщі - однаково. Евакуація тут улаштувала свої поминки. Хтось забув двері від своєї хати закрити, — злодій влізе... Поломане крісло лежить під дверима та з подертої валізи лахміття висипалось. Рама з великого дзеркала щирить довгими глищами свої білі зуби, шафа світить пусткою, але на шафі новіська скрипка та з боку висить образ: циган курить люльку й хитро з усього сміється...

У підвалі рубають дрова; пралька голосно хлюпає водою, та сутеренярі сваряться:

— А може що? Ти не ходив аж на Ринок красти? Ко-
му ж консерви з кишень вилазили, і паси в друкарні самі об-
різалися?!

— Твоя жона жидам їсти носила! І з-під жидів виноси-
ла!... Ха, ха, ха! Дерли, лутили з нас і кров як п'явки смок-
тали, а тобі жидівські креденси та фортепіяни до твоїх за-
вошивлених сальонів... Було собі ще рабіна... ет, хай на люд-
ську ганьбу не говорю!

— А ти пері свої фаталашки та не смійся! Бач, яка знай
шлася! Цей морду собі не замкне, а вона клеваки як сука
шкірить... Панянка...

— Ти, я тобі дам суку, аж тобі гаври наверх полізуть!
Ти мені стелив, що смієш прозивати? Ти кривий поломанче

— Ба, люди добрі, не стояла вона з залізничниками під
дверима, а потім у кого до ранку п'янство і... га?!

— Ти самий випив би, але не стати тебе й на содову...
Тобі радше пантрувати, щоб твоя Юзя не волочилася з во-
яками, а про моїх залізничників ти не мороч собі надарем-
но кантястої, на сто вітрів голеної, собаці на морду перче-
ної, в ринштоку мазаної, дурної твоєї капустяної макітри.

— Ти, відірваний зі шибениці, скажи ще одне слово, то
так тобі намордник змажу, що самий себе будеш у дзеркалі
шукати...

— Що, не скажу? Такої задрипаної буду боятися?! А
тут мене поцілуй, ти жидівська митко...

— Йой, чи його холера має забрати?

— Ще себе цілувати каже і миткує мені перед очима!
Ти сатрапе, йолупе, пане касієре від чужих скринь, не ходив
ти на третій поверх грабити, як учора люди були в схорони-
щах? А звідкіля маєш цю сорочку, що на твоїх паршивих
бедрах?! Піду я, примельдую, тилика аж проситься за гра-
біж...

— На кого ти будеш доносити? Фльондро сімнадцята!
Ти за свої обичаї перша на стричок підеш...

— Ні, я піду на вулицю та кожному себе дам, а ти бу-
деш диндати на тилиці...

Валець стояв набоці та дрова рубав і до себе сміявся:

— Спускають собі кров... Каролька, ти візьми праник
і добре йому по зубах!

Але поки він вимовив ці слова, кривий Юзько вже біг з палицею до Карольки.

— Пархи ще жидівські на тобі, ти ганчірко, — він хотів виблювати ще якесь плюгавство, щоб іще більше досодити Карольці, та вона його випередила. Поки він успів замахнутися на неї палицею, вона згори рубнула його праником поза вухо, — Юзько ані не нявкнув, лише повалився — наче міх з картоплею — під сутериняні сходи.

— Зле буде, коли люди себе вбивають. Вчора на Снядецького порізали себе ножами, кожний хотів більше для себе, а добича була хороша! Тріснув магазин при Бартоша. Консерви ще знайшлися, солонина з великого пацюка, в куті стояла бочка з медом і скриньки повні масла... Половину тої праці ногами змісили, порозливали, і різали себе, як ще за добрих часів у кнайпі Підгірного... Чого ти вбила Юзька? — думав собі Валек та далі рубав дрова, а Каролька замість до зливу хлюпнула повним ведром жмичок під сходи, де лежав Юзьва: — Хай го антихрист по костях ріже!

Вона спокійно підійшла до стіни, відкрутила курок й набрала води, щоб переполікувати своє шмаття. І поки ще вона скінчила з водою, — „забитий” Юзьва вже стояв на ногах. Він дещо плибше засунув на своє підбите ліве вухо кашкет та зареготався:

— Здоровий був прочухан, аж мене замакітрило... Ну, Каролька, ходи ближче і дай писка; ти морова кобіта!

— Маю тебе десь, та хто б таку морду цілував, собака хай лиже.. Франца йому з очей капає, і брудний як халява...

— Дай спокій, Карольцю! Мені ще в ухах усі органи грають, та ти далі щебечеш... І тобі недобре, і зі мною лихо знає, як воно далі буде... Привичка — звичка: то вже знав чоловік, як перед арбайтсамтами вибріхуватися... А тут знову нова крутанина буде. Аж уха від того в'януть, коли подумаю собі... Знову від початку біду обходи...

— Чого лебедиш? Із сутерин ніхто нас не випорпає... Злодій і шельма вродилися такими, то жадна інша політика їх до себе не примантить. Раз тобі таке нахрестили...

Розбрилися люди всіми шляхами, та пізні літо вдяглося в золоті свої мережива. Лошак розгубив свої швидкі ноги на м'яких оксамитах меж, і ріллі лежали облогом. Ма-

ла пастушка під вербою стояла на одній нозі й не мала на думці пісеньок веселих співати. Корова залізла в кукурудзу та рогом бола очеретяний ліс; теля окутило свій ланцюжок дококола пенька та не паслося на молодій конюшині. Плуг сторчав серед загона, але чепиги лягли на ріллю та не було рук, щоб попровадити той плуг до кінця скиби. Ржа їла чересло й бляха вкрила своє лице рудоснідою поволокою; від тижнів уже лежить плуг на недоораних складаннях. — На кого вже буду працювати?!... Коли ж я жадної правди не в силі виорати... Що один — то кращий; і цьому клони голову, та й той іще важчий!...

Хлопчиська відчепили колісницю від плуга та канони будують на Максимовій межі. Вони ще в ряд поставили сніжки конопель і за четвертою межею ворожу патрулю з чорних в'язанок бобу. Баба Ганна жала сьогодні рано свій біб, горстками його пов'язала та до сонця сохнути поставила.

— Але хто наступає, а хто боронить себе?

— Наші в наступі! — юрбою кинулися хлопчиська на конішні снопи, вдягали їх на рамена та вершниками бігли на чорну юрбу ворожого війська. Але ці вояки не чекали на зустріч у полі та почали втікати за верби. А біля верб стояла на одній нозі Оленка; вона швидко причайлася під пнем, одначе військо здалека її помітило та з криком забігло їй дорогу:

— Шпигунка!

— Вона переодягнулася в гусярку та дає знаки ворогові, де стоять наші гармати.

— Давай з неї язика!

— А ти хто така?

— Прив'яжемо тебе на гиялку...

— А твої гуси до нашого бараку...

— Я,я... Оленка мала... — із сльозами відпрошувалася гусярка, — пасу гусі та тут стою си...

— Ага, гусь, гусь...

— Або може радше такий рус, рус...

— І ти на ворожій службі?

— Не краще б з нами в дружбі?!

— Говори, де наш ворог?!

— Не лишиться по тобі дрібний порох! — погрожува-

ли хлопці та бавидися страхом малої Оленки. Вони ще взяли за руки й танцювали доколя верби.

— Що таке, що буде? — хотіла Оленка плакати, але поки призбиралися в її очах дрібні сльози, Осипко підбіг до неї, шарпнув її за рам'я, обернув на бік та, заки ще вона спам'яталася, цей хлопчище підгулив їй суконку та приліпив м'якого ляпанця:

— Ох, ох, ох, що вони зробили, мамо, мамко моя?! — струмком ринули сльози, та Оленка аж сіла на землю.

Але хлопчиська вже за дорогу побігли; першим указував дорогу недобрий Осип і за ним наче пизаті горобці — стернями, поміж ряди капустяних голівок та ще далі за кукурудзяний ліс побігли всі діти.

На дорозі саме тоді появилися один за одним вози, фіри, підводи, драбняки...

— Ні, вони не з нашого села, — із страху Осипко взявся рукою за серце і глибше сховав у кукурудзу свою голову.

— Вони їдуть... І вони подібні...

— Я вже не боюся. Це ж поліцисти... Наші...

— Біжим на дорогу...

— Коня собі від них заміняємо...

— Не знаєш?

— Аво, дід Максим учора проміняв собі коня за хліб і сало.

— То від таких, що здалека, аж із ядра України повтікали, та попряга випекла хребет коневі...

— А мені не треба коня під сідло, - чванився дід, — я хіба з двірського? Я лише на хліб роблю, то кий підготься і мені pomoже скибу краяти.

— Хіба ти маєш хліб?

— А кукурудза що, не хліб? — хлопці ламали круглі шульки, складали їх собі на руки й побігли на дорогу.

— Дайте мені білу кульку, — з кукурудзою в руках стояли діти на дорозі. — Я собі коня виблю в сріблі, що з кульки на вогні тече...

— Ми вас на коротшій дорозі, коло двора, проведемо...

— Там дерева при дорозі, то аrop'ян вас з-під хмар не побачить...

— І годину менше треба коні гнати до нашого міста...

Та не було вже при дорозі коваля; Череденко аж з-під Криму везе свою дрібноту. Три кола, а замість четвертого неструганий дрюк саньми волічється при боці.

— То не треба сідати по цьому боці; діти, ви ближче до переду нахилийтесь. Посуда не обмелеться, мішок з лахміттям кинь, Гафіє, у плетінку, там хай менше вантажу буде. А ти, Зорику, сядь біля мене та віжки держатимеш. Коли проїздитимемо великі го роди, то питай у батька, які оце тут люди живуть? А оця висока вежа, що золотим хрестом руки догори піднесла — це Волоська церква. Ще звідсіля, онде, — батько показує синові — ми тепер на вулиці Чарнецького, бачиш: видніє храм Святоюрський. Аж із самої Полтави наш покійний дід, що пасікою в степу господа рив, — Трифон, царство йому безконечне, почтивий був дід і з найкращої вощини, ваче з пахучого горіхового масла, трійці виливав для цього храму... То його в старій війні на пасіці солдати ножами зарізали, бо він борожів їм бешкетувати в пасіці. По дідові залишилася пісня про білого — бо сьогодні червоний! — царя, що свої дороги мостив білими людськими черепами... Співалося ще, — Череденко приклав до прижмурених очей два пальці та пригадував собі з молодих своїх літ...:

„Ой, солдат немовля вирвав матері з рук,

Та й головою вдарив до стіни.

А цар реготався... Будь же проклятий він!

Степ, висока тирса — оце наша хата;

Ой, вдарить дзвін, сколихне Слауту:

За життя смерть — Іроду розплата!

Ми жить вже не хочем під московським кнутом...

— А гов там, сусідо добрий! — за спиною Череденка озвався голос — пора б нам припочати. Жарить здоровенно сонце, і слина в роті від пилу засохла.

До мужицької валки підбіг кремезний дядько та спинив за повідки Череденкові коні.

— Хай прохолоне, поженем лошата далі... Під вечір буде краще.

Високі ці чола, товстий вус і руки ведмежі — оце десь знову з'явилися козацькі сини з Запоріжжя.

— Далекі ще ці наші шляхи? — сміялися білозубими ротами ці велетні.

— Чи нічку вдома ночувати, чи бурлакою в світ мандрувати?

Бичівном ударяв Олекса об свої високі холяви та сміявся до Зорика:

— А ти вовком будь! І пантруй завжди, щоб ти перший. Біжи, дядькові коні до ріки допоможеш загнати. Не знай тривоги, бо це не наша піклувальниця. Бери на розум, що чуже, але своє в серці бережи! Я тобі ще в річці малу шуку або пструга впіймаю...

Роззувся дядько Олекса й бузьком - лелекою по воді бродив, і діти бавилися його риболовлею. Він із тих рибалок вів свій рід, що в Дніпрі широкому городили своїми раменами заставки на рибу між глибокими порогами.

— А ця риба, теж із нашого Чорного моря, аж ось куди забрила. Дивись, Зорику, вона в золоті панцирі вдяглася. Невже є сила сатанська, щоб землю догори хребтом поставити? Неси рибу матері, щоб юшку зварила. Я промиюся за отими лозами та зайду до вас із батьком люльку покурити. А так поїдемо далі... Куди треба та очі поведуть.

— А ми, дядьку, в січовиків заведемо та татарина за аркан у полон приженемо; буде наші коні пасти.

Білі ленти рефлекторів далі блукали на гранатовому морі... Як тоді... Нестор стояв перед залізною брамою кам'яниці, а над головами міста світляні стружки розсипались. Налет почався, як зрештою щодня, в ту саму годину. Але сьогодні триває тривога від дев'ятої години вечора... Сказалося хіба все небо! Гудуть літаки, грають у контрабаси, дзигають вікна, двері, мури дрижать. — До сховища втікати! Градом бомб закидають місто! На всіх кінцях — озера вогню. Довжелезними лентами стріляють верхи домів, і це полум'я — десь у високих просторах разом за багряні рамена береться, дужається та, наче завзяті борці, звалює себе до ніг, щоб шче скорше схопитися на рівні ноги й тоді ці смолоскипи з чорної ночі біле полудне над містом роблять. Але в цьому сяєві горять черленню всі доми, це хіба море вогнів розіллалось, і вулиця при вулиці в полум'яних обіймах потопають. Ріжуть громи з висот, усі велетні - ковалі примлять у свої сталеві клепала; від цього грюкоту стогне, погинається в своїх основах тверда земля... Триває пів години повітряна атака, чи годину... Ні! це триває вже довжен

ні віки! Мільйони років своєю вагою звалились в одне довженне, безпростірне море громів, вогню, чорної грязюки, теміні, жаху, безвістя...

Моляться люди навколішках, голосно плачуть жінки, скигнуть при грудях матері немовля; в усіх блудні, півбожевільні очі; хтось у кутку закрив свої очі чорною ганчіркою та вуха кулаками й увесь дрижить. Наче зубчата залізниця під гору, в людини зуб на зуб скаче, якась пані жмикає собі волосся на голові, а цей — Нестор підходить до нього — наші дверник головою вдарає об стіну.

— Ходи, чоловіче, напийся зимної води, прохолода тебе спам'ятає...

— Ні, я вб'ю, задушу мов щеня мою дитину в колисці! — нахилиється якась пані й хутко виймає з білих пеленок сплячу дитину.

— Пані, це ж божевілля! Не вільно вам цього робити, — Нестор вириває з рук матері дитину та наче хлоп'я держить на руках.

Сідайте, пані! Геть від дитини! Люди, держіть цю жінку за рамена... Світло, світло! Хто заступив лампу?! Набік! Панове, не куріть махорки! — кричить далі Нестор. — Діти є в сховищі. Повітря треба. На місцях сидіти, ні я нікого надвір не пущу!

Нестор загородив раменами дорогу та громом свого голосу держав товпу.

— Це ж не у нас! Десь за технікою падають бомби... Люди, я наказую вам мовчати! Хто не потрапить, хай свої пальці кусає, але звідси або всі вийдемо, або... — Нестор не докінчив, бо повітряна труба крізь бічні льохи гураганом вбігла до сховища, аж усі люди до землі від того удару при пали. В очах на один момент потемніло, грудяна клітка заломилась у собі, в ухах усі вітри відозвались, та пил із долівки, саджа зі стін льохи пригасили світла на стіні. Хвилину тривала така мертвецька тишина, лише десь знадвору чи над головами велетенські мури зсипались до землі, шипіло сто разів сильніше, як усі паровози світу, усі осінні бурі за лопотали широченними крилами. А потім на мент успокоїлося... Та за хвилину грюкнула бомба під самі двері! Одна, одна, ще десь одна.

— Господи, Господи, рятуй! — хтось ще лементував у куті. Світла не було вже в сховищі, чорно, чорно...

— Де моя голова? Де голова? — в розпучі чиєсь пробігло від стіни до стіни. А за ним пронизуючим жіноче:

— Мозок мій убили! Трилітня дитина моя Боже, Боже, де ти?! Проклятий на віки... — бігло в темряві; цей визов стрепенув темряву, і чиєсь знову вродились у цій темряві слова:

— За тебе нас Бог покарає, негіднице! Всі погинемо...
А ще інший:

— Геть з нею! Вона за все нещастя винна! Я б таку, як собаку за двері...

Нестор, що його чорна хвиля придавила своїм напором до дерев'яної загорожі, теж пробудився чи вертався радше до свідомості. — Рука пече... — він другою намацав пальці та легко провів долонею зверху — мокра чомусь рука та пече шкіра... Але він скоро сховав цю праву руку за пазуху та лівою пробував засвітити свою запальничку. Вона вирвалася йому з руки та глухо впала на землю. Нестор похилився і замість запальничку, він у своїх ногах натрапив на чийось голову. За його дотиком, із землі хтось промовив:

— Де я? Ще живу? Чому в хаті так темно? Де ви поділися? Чому мене ніхто не слухає? Діти, ходіть ближче до мене, я ще не на тому світі...

Нестор зігнувся та підвів за руки того чоловіка на ноги. А ці руки кліщами в'їдалися в його долоні.

— Добре вже, добре, ми всі будемо живі, — самі слова впливали з його уст, та Нестор уже добре спам'ятався, відгорнув своє волосся з чола й у темряві шукав свого сусіда

— Будь ласка, є у вас сірники? — черкнув сірником і бліде світло несміливо розкрило свої очі. Тоді за другим сірником підбіг Нестор до стіни й запалив лампу. Відразу повеселішало від білого світла в сховищі.

— Гей, люди добрі! Вже тихо, ходім, підемо додому, — він просив і легко штовхав першого під рукою. Але ніхто не рухався й нікому не було спішно підводитися з долівки.

— Вже по тривозі вставайте! — він промовив голосніше і що лише тоді у клубках чорних скручені якісь тоболи ворухнулися; дехто сильно заплів руки довкола голови й

так тривав ще добру хвилину. У жуті, під мурованою стіною, заплакала чиясь дитина. На її голосіння всі матері кинулися в цьому напрямі. Одні на першому ході спам'ятувалися, інші далі за дитячим квилінням бігли... Материнське серце...

Це була перша ніч утікачів зі Львова в дорозі. Тритонове вантажне авто, марки „Зіс“, газгенератор, із малим карборатором на бензину, стояло на цвинтарищі коло дерев'яної церкви між високими липами, в містечку Городку біля Львова. Тридцять вісім подорожніх — третина жінки а решта мужчини — куди хто бажав і вигідне місце собі підшукав — одні таки на цвинтарищі на своїх клунках спали, а всі жінки в кімнаті на приходстві в місцевого пароха-декана.

Ще вчора... Ні, коли ж це могло бути?! Треба вугілля на зиму купити, в лазничці курок від газу вщільнити, та всі шиби поторощені в кімнатах; до кухні неможливо ввійти, протяг голову відорве... Фіра дров триста золотих! А хліб п'ятдесят і більше... Хто то обіцяв привезти мішок муки? За цей образ, це аквареля, але чия це кисть, Мороза, Іванця, Труша, Новаківського? Мало дають, — каплиця у Волоській церкві... Сімнадцять тисяч. Купон матерії десять до п'ятнадцять, середні мужеські черевики до п'ять тисяч... Хіба гуцульський ліжник? Усього позбутися? А далі що? П'ять років війни вже заплечима... Таки краще було в перших роках. Були якісь сподівання... А сьогоднішня перспектива що? Ще раз кудоюсь збиратися? Не пригоїлися свіжі близни, та знову себе живого калічити?!

— От добре, що й чергова ніч щасливо проминула. Від десятої вечора бомбили й бомбили все місто. Десять куснів заліза впало на подвір'я з протилетунських стрілен... Нема найменшого сумніву, що від одного куска голова неціла... Ще горять магазини перед головним двірцем... І поїзди не йшли рано, тор розірваний перед Скниловом, чи за Янівською... Доценту розторожили Підзамчя... Якісь фабрики, варстати... Хе! Йому в голові військові об'єкти? ... Іде, летить азійська дич уночі та кидає бомби, аби кидати... Це більше деструктивне діяння, аніж тактика... Хіба на Петра Скарги в домі студентів вирібня амуніції? А хто ввесь дах

із усім поверхом здер на кам'яниці? І здовж Городецької хата в хату — бомба біля бомби...

— Добре, що на Юра не кинули бомби....

— Неєж ж? А під самими вікнами та в подвір'ї перед єпископською палатою дві бомби не експлудували? І в саді перед вікнами лікарні?! Де буде доктор Филипчак своїх хворих оперувати, коли ані однієї дрібки скла не осталося в операційній залі?... А сю кам'яницю, де трійка чи дев'ятка скручує зі Саліги на Байки — наче ножем кишки випороти — надвое розколупав бомбою.. Тонівка! А може півтнівкою так гепнувь! Усе ж місто від двох тижнів ніч у ніч бомбить та бомбить! А протилетунська оборона тримить здорово... І що з того? Впав хоч один ворожий штак? Ні? А вчора над Високим замком два хіба не загорілися від наземних каночок і не впали на Кайзервальді?

Біля церкви Нестор сидів і голову спер на розстелених долонях. — Мозок лопне від того всього... Коли вже добіжить до кінця ця довга, довженна ніч? Коби то вбити мозок, щоб він не мусів так заєдно думати! Громада найшвидших птахів... ні! Ані світло, ані голос, ані навіть радієві хвилі не біжать так скоро, хутко, як ці прерізні думки.. Тисячоліття в історії людства, мільйони років, з одного кінця світу на другий, з-перед десяти років, в учора, з сьогодні, тепер, усе ж разом мигає в живих образах перед очима... Череп трісне під напором оцих різних думок, картин і всього свого та людського життя... Де є сила, щоб те все впорядкувати? Разом...

Нестор підвівся, скинув з рамен нагортку та прикрив нею свого друга, що спав на землі під деревом. І накривало підсунув йому на руки. Холод шугнув Несторові за пазухи, але він не зважав на те. Коби щасливо далі, далі... Хоч до Сянока, до Кримиці, або до Кракова.. Може, не полізуть за Сян? А може і Львів остоїться...

Стужа брала жадібно Нестора в свої обійми, але й жура про завтрішне плинула настирливо з усіх усюдів до його серця. — А народ? Усі села! Або треба було всім утікати, або всі повинні були залишитися! На манівцях... Жорстока дійсність, двічі жорстокіше коло котиться по цій землі... Тепер для нікого не буде жадної лошади! Вимордують чор

ти всю країну... Що? В лісах люди виховуються? Так, деяка частина можливо, але коли фронти посунуться далі на захід і прийде їх більша сила, тоді й ліс не допоможе... Ще й зима за спиною...

Ішла жура вслід за Нестором, хоч він уже двадцятий раз обійшов довкола церкви. До того він не хотів будити назначених ще з вечора стійкових. Холодне повітря холодило його гаряче чоло, в дрижаках тривало його тіло, але Несторові не спішно було ні кластися спати, ні піти десь завітися. Наче його якась сила гнала, він утікав, довкола церкви блукаючи, самий перед собою та перед своїми думками; хотів він десь загубитися, подітися, розвіятися в ніщо...

— Ти не спиш? — десь із боку щипнуло Нестора в уха чиясь питання, тоді Нестор зупинився та, шукаючи в сірій імлі, що мокрим плинула десь від розораних ріль і річки, він шукав людини, яка збудила його з задуми.

— Ах, це ти, мій друже? — Нестор глипнув на годинник зі світляними годинами. — Ще час, твоя черга аж над ранком...

— Мені не спиться... Краще вдвох будемо пильнувати. Або ще ліпше, ти йди здрімнутися, а я вже самий тут постою...

Нестор протер своє високе чоло рукою, немов хотів якусь прислону здерти собі з лица.

— А де ти був, друже, коли почали бомбити? Це ж далеко десь було; тільки, що тиха ніч і тому так близько здавалося...

— Я під деревами сидів і обсервував працю рефлекторів. Зимно мені було з першого сну та не дуже спішно вставати. Я бачив тебе, що ти, Несторе, не хвилюєшся, не біжиш іще сплячих будити, та перед каплицею на камінних сходах стоїш і дивишся довкола нас; я був чомусь зовсім спокійний та знову ліг спати.

Вони рука в руку йшли довкола церкви та деколи зупинялися — чи нема якої небезпеки, або щоб до авта хто не добирався... Усе ж там добро цих людей, що вибралися в невідоме.

— Ти чомусь дрижиш, Несторе? — стурбувався приятель, — тобі не холодно?

— Було зимно, але тепер уже закрівся; руки мені ще трохи болять...

— Від корби; скільки ж ти разів виходив з авто та накручував його палиник до дальшої їзди. Коби далі від того пекла...

— Далекі ще ці дні, дуже вони далекі..

— Для одиниць далекі, та для народу вони завжди перед очима. Це наше щастя, що ми потрапили не за себе та тільки про себе, але й для загалу думати, — гарячився Нестор.

— Безперечно, однак не знайдеш усіх людей, щоб однаково думали.

— Нам цього не треба, але хіба признаєш мені, друже, що таки без проводу народ не є народом. А ті, що стояли б у верхах, — це їх першим обов'язком думати завжди про загал.

А ця залізнична будка червоним оком блимала під чорним лісом. Журавель стояв під насипом на одній нозі й держав зелений щит над своїм лівим крилом. Хтось вийшов на дорогу та ногою надавив залізний ступінь. Від цього заскрипіли дротяні в'язання, і червоне світло зайало високо над журавлиною головою.

— Дорога вільна! — вдарили в такт круглі тарелі, та журавель свobodно розширив свої крила.

Була тоді за п'ять хвилин дев'ята година вечора. І попішний мав вільний проїзд. Перед пів годиною від'їхав особовий до Львова. Мотря з Нестором цим потягом поїхали з прогульки додому.

А в цій малій будці під лісом сторожа про ніщо не знала. — Вільний шлях, тори в ладі, рейки накручені на правильну дорогу.....

— Я йду на дві сотки... Ще одну карту...

— Докидаю ще чотири, і мені карту...

— За двох б'ю, — моя карта...

Вони втрьох грали в карти, і пляшка самогону замість четвертого була на столі.

— Ще раз треба було перепустити крізь мосяжну рурку. Насипай, Никито!

— Пиймо, пиймо, браття, поки час..

— Завтра — хто зна — може, не будемо враз...

Чарка перехилилася, кружляла з рук до рук.

— Хто до кого?

— Та Никита до тебе, Войтку, а я собі накинці...

— Ні, ти, Франек, п'єш і роздаєш тепер карти.

— Віват! Аби скоро війна скінчилася!

— А ти, брате, поїхав би до своєї Варварки, на свої мазури, вона аж пищить за тобою...

Поки Франек успів відкуситися, під вікном вихор хід лісу вдарив молотом об залізну стіну, забрязчав на стіні телефон, сигнали надворі дзенькнули в усі дзвони та сотнею гарматних стрілен поперед самі вікна пробіг поспішний!

— Як Бога кохаю, — зойкнув Войтек та під стіл скочив і голову руками накрив. А Никита здер зі стіни червоний прапорець, ногою двері наостіж собі відчинив... і стрілою побіг на перон.

Те все сталося вмліока.

— Для поспішного вільна дорога... Я ж самий насуву перекрутив...

Залізничник Никита стояв перед сторожівкою, та все тіло на ньому тряслося мов у лихоманці. Він же ж не міг чути, що хтось вибіг із лісу та ногою надавив залізний ступінь і вільну дорогу пересунув на сліпий тор.

— Вогонь під лісом! — випала зі страху хоруговка з рук Никити та він задеревів. — Франек, рятуй... — він хотів кричати, але сильні кліщі здавили його горло та залізні руки держали його за рамена. Світло кишенькової лампки вдавило йому кулаками прямо в очі й чиясь довбня - позовушник звалила його з ніг. Чув ще залізничник Никита, що чийсь важкі кроки побігли до його хатки та вголос плакав Войтко, і малою дитиною просився Францішок.

Потім їх усіх трьох поволікли якісь ведмежі руки до середини, хтось узяв білу пляшку зі стола в руку та під ніс собі підклав і ще скорше жбурнув пляшкою в кут під залізну піч — у дребезги вона розбризнулася! І два тузи, що їх Войтих перед хвилиною на чотири сотки злотих підбив, полетіли теж зі стола на чорну долівку. — Цього вистачило...

Телефонував іще той з револьвером у руці, лаявся у телефон, термозив і вдаряв слухальцем об стіну... Аж хата вся, тряслася! З черги він щось крикнув до двох інших воя-

ків, що теж стояли у дверях із крісами в руках, і один по черзі підводив під стіну Никиту, Войтиха і Франя, який да лі малау дитиною плакав і цілував по обох руках вояка. А другий вояк собою згородив двері.

— Я, я... то я самий... добре світло було... — хотів виправдатися Никита та швидко в думках шукав себе. Але чиїсь голосніші слова приглушили його думки, якоюсь ледве зрозумілою мовою-лайкою, наче б хтось важкими таранами вдаряв у самий мозок, сипалося:

— П'ять возів розторощених, ранені.. Война - кріг, фельдгеріхт, капут - смерть! Обов'язок невиконаний! Куля!

Войтих упав на коліна, але Никита перший з ряду стояв під стіною та до його очей блимнуло голосно залізце в руках...

— М-ма-ти... змішалось Никитове з грюкотом вистрілу й залізничник Никита лиш руками зловився повітря й усією своєю довжиною полетів до долівки.

За неповної пів години приїхала окремим потягом комісія — паровіз і два вагони. Десь і лікар узявся. Але він не мав тут нічого до роботи. Переглянув залишений на столі папір, прочитав його голосно та передав до рук якомусь за лізничному службовикові. А за цією малою залізничною хатою під лісом, у рові, на швидку руку землею закинені лежали Никита, біля нього Войтих і руки свої накинув на рамя Войтиха Франтишок.

— Не можна самого залишати довгоногого журавля, що при залізничному насипі стоїть на одній нозі та над своєю головою засвічує зелене або червоне світло..

Але й ті чорні опришки, що один із них на п'ять хвилин перед дев'ятою годиною вечора хутко вибіг із лісу та ногою надавив залізний ступінь на залізній дорозі, від якого заскрипіли дротяні в'язання та червоне світло високо заясніло над журавлиною головою — вони не мали хісна із своєї роботи. — Напад на поїзд не вдався. Це був щоправда посліпшний, але в чотирьох вагонах самі вояки їхали та вони скорострілом відгородили стежки від лісу до залізної дороги. — Шкода лише Войтиха, що добре замотав того легкодуха Никиту... Не було як і йому побігти на рятунок... А може і він забагато самогону випив? Тоді мав легший кінець... Чи в четвер, чи тепер..

Горіла від берегів до берегів уся Європа. Сусід підпалював сусіда, бо пригадав собі підорану межу й пімстою горів. Голодні лежали вдень усякі дезертири в кущах, з усяких армій вони в лісах квартирували. А коли голод людей у лютих вовків перемінював, виплигали з нетрів ті всякі грабіжники, тічнено в село плинули вночі та вогнем хліб здобували. За ними гнали військові стежі й вони теж села падали, щоб вичистити околицю від утікачів з таборів пологонених; від усяких маркерантів, збігців з-під Сталінграду та всякої наволочі, що з украденим у полі боїв крісом шукала свої права, заспокоювала свої низькі інстинкти та грабила й плюндрувала повними пригорщами всю Україну. П'яні їздили понад хмари літунки й без надуми — де попало — сіяли бомби, а ще нічною порою завішували на небі світляні парасолі та вогнем жарили з висот, мов скажені дияволи, що лише руїну кохають і ввесь Божий твір хотіли б знищити; задля своєї сатанської жажди нівечити, нищити, гори зрівняти з горами. Такий же люципер з Кремля, згромадивши всю дич з азійських завулків і вошивих п'янюг — московську байстрючню, — лад над народами в їх мерзотні, сифілісом прожерті руки поклав і закон установив, що все та всяке живе й мертве добро для того, що доблесно буде боротися й доблесно йти вперед.

Простак московський — (оце історія виписала: десять тисяч сифілісом прокажених у лише першому році по завоюванні цісарської столиці — Відня!!!) — той гнилим ядом усякої достоєвщини, лермонтовщини, купрінїяди, распутінїяди та тургенїєвщини виховуваний московський звірюка, — мов цивілізований гориль, з пристрастями, приспаними від мільйонів літ каторгою, залізом кованим бичем, випіканням очей, відрізуванням язика, евнухівством, коли саме розпустник-п'янюга батько знасиловував своїх рідних дочок, з усякою твариною мав зносини та плюгавство за плюгавством вибелькувалося з його махорчаного рота — отакій москвин, сталінською доктриною перелицьований, в двадцятому сторіччі прийшов відкривати Європу й „соціально-демократичний” лад заводити...

Те мале, що сусід підпалив сусіда, мов горохове зеренце. І дезертирів зима вимела з їх сховищ. І не важливе, що села горіли. Маловажне всяке своє або чуже добро; зло в тому, що зло вийшло наверх і пропала всяка найменша крихітка надії на сподіване добро. Не зрозуміють того піколи жадні вчені в усяких великих книжкових мудрощах люди. Вони байдуже прислухатимуться тому, здвигати раменами або й самі заперечувати будуть можливість того зла. Адже не в матеріальному знищенні саме зло; повернути на грубі сотні років надбану людську культуру взад, знищити в людині всі людські почування та саму людину обернути в бездушне сотворіння, щоб така людина боялася своїх власних думок, щоб з кожним своїм учинком і з кожним своїм словом перед своїми рідними таїлася, щоб жила в помороці свого розуму й лише сліпо, залежно від норми й глухої потреби своєї підсвідомости виконувала роботу — в тому зло. І найсовершенніше зло саме те, що людина твір Божий, не може жити без свого Творця.

Колесо історії обернулося сторіччями взад; зродився хам-облудник і загарбав у свої простацькі руки керму над мільйонами людей.

Пекло живе на землі завели люципери й людину живу загнали в пекельні нетрі.

Каміння скрикотало під колами і пил з дороги засмічував очі.

Але в цих очах небо померкло вже давно. Ще за перших стомилях угасилися пламенні вогні. І тільки жура рилася кротом у його серці.

Круглі камінчики черчали під важкими чоботами й на очах прямилися білі повісма.

Але чоло розорювалося в рівні борозни та кам'яніли ноги. І в душі сувора родилася мертвечина.

Круті дороги розхрещували свої рамена й у далекі вели мандри.

Але він, син княжих гайборів, лише з погордою зустрічав чужі обличчя і не хилив перед ніким чола в пошані.

Краї та давнина, щедро розсіяні при тих шляхах, не плутали в нього думок.

Але ці думання плелись у нього нестерпними наворотами й від того в дужанні хрящали пальці на руках.

Крикливе гайвороння в плаї розбрилося, і він, держачись рукою за драбину, важкою йшов далі ходою.

Тоді він торощив би твердим кулаком свої груди, щоб із серця вигнати все банування, жаль, сум і турботу чорну.

Крилом жайворонка завітчалася перша весна на його шляху.

Тоді він станув на порогах і в широкі пригорщі набрав соняшних перлин та очі свої жунав у Попрутовій воді.

Кривою дашка правої руки прислонив він своє біле чоло, вглибив свої очі в безкраї зеленого Бескиду, важко зітхав.

— Кудою в нього дорога? — питали люди. Він — наче б довбнею в чоло — безталавня, безвістя.

І тоді кров горіла у вогнях і м'зи в нього пружилися,
як у велетня.

— Владичице наша, Тебе просимо

— Коли вже така Твоя воля, — він станув лицем до високого неба і тричі перехрестився глибоко.

Тоді він залишив журбу на розстайних межах і в його душі весняний озвався легіт.

— Там на цьому горбі стоїть біла церква;

трьома верхівками стріляє вона до блакитного неба;

трираменний хрест золото л'є з благодворного сонця;

теж і Вона в золоті сяє, — Пречиста: Почаївська, Чайковецька і Вона у Святоюрському Храм і з висот Золото-верхого.

Тоді він, мандрівник, гарячими словами молив:

— Благодатная Діво, до Тебе прибігаємо!

— Господня Хвало, Тебе славимо!

— Діво Пресвята, радуйся!

— Заступнице наша, бережи нас!

— За всіх молися, Всеблага!

— Заликуй наші рани та в одне позбирай всі наші шляхи!

— Заміни в багаті самоцвіти всі наші сльози та днідем із них поклади Твоєю Материною Рукою під білі стопи Твого Сина, Бога Творця, що небом і всією землею володарить. Ми несемо в серцях нашого Бога, Сина Твого, —

Всечудесна: Ти, що на Святоюрській на нас чекаєш горі.
Ми від ранків уже в дорозі, але ми вбогі.

— Жалібними устами благаємо: Долю дай Україні! Ми
на Тебе, всіх Радосте, надіємося!

**
*

З високим чолом ішов цей мандрівник, сміливо зустрі-
чав жагу серця та гордо він ніс у дзеркалі душі:

Біла церковця на горбі й л'янки в майзілля левади, і в
оксамитах рівні ріллі, кров'ю освячена рідна земля.

**
*